

**Σημαντικά ψαλτικά χειρόγραφα του 17ου και του 18ου αιώνα.
Ταύτιση των γραφέων τους, παλαιογραφική και μουσικολογική
σπουδαιότητα¹.**

Είναι ευρύτερα γνωστό ότι κατά τον 17ο και τον 18ο αιώνα η ψαλτική τέχνη γνωρίζει μια μεγάλη και καθοριστική άνθηση. Εξαιρετικά ταλαντούχοι μουσικοί και ψάλτες ανανεώνουν και καλλωπίζουν την παλαιότερη ασματική παράδοση, ενώ ταυτόχρονα δημιουργούν το δικό τους έργο, ένα μουσικό έργο το οποίο σε πολλά επίπεδα είναι πρωτότυπο και φέρνει τον αέρα μιας ισχυρής ανανέωσης που υπηρετείται από τις μουσικές ιδιοφυίες της εποχής. Ταυτόχρονα, η μουσική σημειογραφία σταδιακά απλοποιείται, ενώ γίνεται προσπάθεια να καταγραφεί σαφέστερα και συστηματικά η θεωρία της ψαλτικής και οι σχέσεις της με την ανατολική κοσμική μουσική. Αργότερα, στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα η θεωρία και η σημειογραφία της εκκλησιαστικής μουσικής σχηματοποιούνται σε μια σχεδόν τελική μορφή που ονομάστηκε Νέα Μέθοδος, και πλήθος παλαιότερων μουσικών έργων μεταγράφονται («εξηγούνται») σε ένα απλοποιημένο και πλήρως κατανητό μουσικό σύστημα.

Σε όλη αυτή την κοσμογονία των 200 περίπου ετών, έως το 1820 (όταν τυπώνονται τα πρώτα μουσικά έντυπα) ή και ως το 1840 (όταν πεθαίνει ένας από τους μεγαλύτερους μουσικούς της εποχής, ο Γεώρ-

1. Μια πολύ συντομευμένη μορφή της παρούσης εργασίας απετέλεσε την ανακοίνωσή μου με τίτλο “Important musical manuscripts of the XVIIth-XIXth centuries. Identification of their scribes, palaeographical and musicological importance” στο *IXe Colloque International de Paléographie grecque - Le livre manuscrit grec: écritures, matériaux, histoire* (Παρίσι-Σορβόνη, École normale supérieure, 10-15 Σεπτεμβρίου 2018). Με στόχο την διατήρηση της αριότητας του αρχικού κειμένου, προκρίθηκε η δημοσίευση της πλήρους μορφής του στην ελληνική γλώσσα. Πέρα από την Βιβλιογραφία που παρατίθεται, ειδικότερα για μια συναγωγή των καταλόγων ψαλτικών χειρογράφων κατά γεωγραφική περιοχή βλ. «Βασική Βιβλιογραφία για τους χειρόγραφους κώδικες της ψαλτικής» στον τόμο Εμμανουήλ Στ. Γιαννοπούλου, *Η Ψαλτική τέχνη. Λόγος και μέλος στη λατρεία της Ορθόδοξης εκκλησίας. Β΄*, Θεσσαλονίκη 2016. Τέλος, πολλά από τα ημέτερα δημοσιεύματα τα οποία μνημονεύονται παρακάτω είναι αναρτημένα και διαθέσιμα στην προσωπική μου ιστοσελίδα (<http://users.auth.gr/mangian>).

γιος Χουρμούζιος ο Χαρτοφύλακας, που ήταν καίριος εξηγητής και γραφέας πολλών κωδίκων) είναι καθοριστικός ο ρόλος των χειρογράφων βιβλίων, μέσω των οποίων καταγράφεται και διασώζεται το παλαιότερο ρεπερτόριο, αλλά και οι νέες συνθέσεις. Με τα χειρόγραφα γίνεται επίσης η διδασκαλία της τέχνης, και η διάδοσή της σε μεγάλους γεωγραφικούς χώρους, από την Βλαχία και την Μόσχα έως το Σινά και τους Αγίους Τόπους και από την Βενετία έως τα βάθη του Πόντου και ακόμη μακρύτερα. Ταυτόχρονα, πέρα από τα σπουδαία μουσικά έργα τα οποία δημιουργούν και διαμορφώνουν την πολιτιστική παιδεία των ανθρώπων, διαδίδεται και η καλλιτεχνική αισθητική των κωδίκων και ο τρόπος γραφής τους, όπως ακριβώς συνέβαινε επί αιώνες με τα ελληνικά Ευαγγελιστάρια, τους Συναξαριστές και άλλα βιβλία της ελληνικής γραμματείας.

Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι σε όλη αυτή την περίοδο των δύο και πλέον αιώνων, πάρα πολλοί από τους σπουδαίους μελοποιούς είναι ταυτόχρονα και ικανότατοι κωδικογράφοι, με προσεγμένη και καλλιτεχνική γραφή και άριστα δομημένο περιεχόμενο στα χειρόγραφά τους. Πολλές φορές είναι άνθρωποι του Πατριαρχικού περιβάλλοντος της Κωνσταντινούπολης και κορυφαίοι ψάλτες στον Πατριαρχικό ναό. Μαζί με αυτούς, πλήθος άλλοι, και πολλοί αγιορείτες μοναχοί, δημιουργούν επίσης πολλά εξαιρετικά ψαλτικά χειρόγραφα, πολύτιμα για την μουσική που περιέχουν και για το υψηλό επίπεδο πολιτισμού το οποίο φανερώνουν. Άλλοι μουσικοί και δημιουργοί χειρογράφων βιβλίων με καταγωγή από πολλές περιοχές της πάλαι ποτέ αυτοκρατορίας, κινούνται γύρω από αυτούς τους δύο μεγάλους πόλους: πρωτίστως την Κωνσταντινούπολη και δευτερευόντως το Άγιον Όρος. Η Κρήτη, η Κύπρος, η Χίος, η Σμύρνη, η Βλαχία, δημιουργούν ιδιαίτερες μουσικές αλλά και κωδικογραφικές παραδόσεις, ενώ πολλοί μουσικοί γραφείς προέρχονται από άλλα νησιά του Αιγαίου πελάγους. Κάποιοι άλλοι διακρίνονται σχεδόν αποκλειστικά ως κωδικογράφοι και μας παραδίδουν εξαιρετικούς τόμους που αποτελούν πολύτιμη πηγή πληροφοριών για την εξέλιξη της μουσικής τέχνης και τους ανθρώπους που πρωτοστατούν σε αυτήν.

Η ανάπτυξη των μουσικολογικών σπουδών τα τελευταία 50 περίπου χρόνια βασίστηκε σε πολύ μεγάλο ποσοστό στην συστηματική μελέτη των ψαλτικών χειρογράφων, η οποία πάντα αποδίδει πλούσιους καρπούς. Πέρα όμως από την καθαρά μουσικολογική αξία των

κωδίκων, υπάρχει και η παλαιογραφική και κωδικολογική τους σπουδαιότητα, με βάση τους γραφείς τους και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του καθενός, την ιδιαίτερη διακόσμηση που παρατηρείται σε αρκετούς από αυτούς, την αναλυτική καταγραφή της κωδικογραφικής παραγωγής πολλών σπουδαίων μουσικών, και άλλα.

Τα ψαλτικά βιβλία του 17ου, 18ου και 19ου αιώνα αποτελούν μια ιδιαίτερη κατηγορία χειρογράφων, η μελέτη της οποίας δεν μπορεί να γίνει μόνο από κάποιο παλαιογράφο, αλλά απαιτεί την καλή γνώση και πολλών μουσικολογικών στοιχείων, ή την συνεργασία με ένα μουσικολόγο. Για την χρονολόγηση των κωδίκων ο ερευνητής διευκολύνεται πάρα πολύ από την καλή γνώση της ευρύτερης δράσης των σπουδαίων μουσικών της περιόδου αυτής, με βάση τις μελέτες που έχουν έως τώρα δημοσιευτεί. Αλλά και όταν δεν μνημονεύονται ονόματα μελοποιών σε κάποιους κώδικες, η γνώση και η ταύτιση των συνθέσεων που αυτοί περιέχουν βοηθά καθοριστικά στις χρονολογήσεις των κωδίκων. Η έρευνα στα υδατογραφήματα είναι πολύ βοηθητική, πρωτίστως σε χειρόγραφα που προέρχονται από τον 17ο αιώνα και παρουσιάζουν δυσκολίες χρονολόγησης. Κατά τον 18ο αιώνα τα πράγματα είναι πιο απλά.

Κώδικες οι οποίοι προέρχονται από περιφερειακές ψαλτικές παραδόσεις όπως της Χίου, της Κύπρου και της Κρήτης, διακρίνονται εύκολα. Πολλές φορές το χαρτί των κωδίκων αυτών είναι χαμηλότερης ποιότητας, η γραφή πιο πρόχειρη, οι διακοσμήσεις λιγότερες. Φυσικά, τα ονόματα των μελοποιών και η ταύτιση των συνθέσεων που περιέχουν (οι οποίες προέρχονται κυρίως από την Κωνσταντινουπολίτικη παράδοση, αλλά έχουν και πολλές διαφορές από εκείνη) βοηθούν καίρια στην διάκριση των χειρογράφων αυτών.

Με βάση την συστηματική ενασχόλησή μου με τα ψαλτικά χειρόγραφα αυτής της περιόδου λόγω των μουσικολογικών μου ερευνών, θα ήθελα να εστιάσω στους γραφείς κάποιων κωδίκων, αναγράφοντας ξανά συνοπτικά και συγκεντρωτικά πληροφορίες που ήδη δημοσίευσα, παρουσιάζοντας όμως πάρα πολλά νέα στοιχεία, τρεις-τέσσερις πολύ σημαντικές αλλά άγνωστες συλλογές ψαλτικών χειρογράφων, συμπληρώνοντας γενικότερα κάποιες ψηφίδες στο μωσαϊκό της ιστορίας της μουσικής κωδικογραφίας. Γνωρίζω βέβαια ότι δεν είναι πάντα εύκολο να διακριθούν και να ταυτιστούν χειρόγραφα των διαφόρων μουσικών κωδικογράφων, και διαπιστώνω ότι με την πάροδο του

χρόνου και τα νέα στοιχεία και τις νέες δυνατότητες προσέγγισης στο πρωτογενές υλικό, αναθεωρούνται ταυτίσεις που έγιναν παλαιότερα. Ωστόσο, έστω και έτσι, δεν διστάζω να παραθέσω παρακάτω όσα έως τώρα επεσήμανα, ακόμη και όταν περιλαμβάνουν αναθεωρήσεις ημέτερων εκτιμήσεων. Κανείς δεν κατέχει το αλάνθαστο, ούτε και θα μπορούσε άλλωστε· κανένα δημοσίευμα δεν μπορεί να πιστωθεί το 100% της ακρίβειας και πληρότητας του περιεχομένου του.

Θα προσπαθήσω να τηρήσω μια χρονολογική σειρά κατά την παρουσίαση του υλικού. Σημειώνω ότι παραθέτω κυρίως νεώτερη βιβλιογραφία για τα διάφορα χειρόγραφα, στην οποία όμως αναγράφεται αναλυτικά και η παλαιότερη². Σημειώνω ακόμη ότι δεν προχωρώ σε παρουσίαση του περιεχομένου του κάθε χειρογράφου που δεν είναι ευρύτερα γνωστό από αναλυτικούς καταλόγους, καθώς κάτι τέτοιο θα οδηγούσε σε πολύ μεγάλη επέκταση του ήδη μεγάλου κειμένου μου. Τέλος, αφήνω έξω από το κείμενο που ακολουθεί αρκετά ακόμη στοιχεία για γραφείς ψαλτικών κωδίκων, στοιχεία που ίσως παρουσιαστούν σε άλλη ευκαιρία.

◊ Στην αφετηρία της περιόδου την οποία εξετάζω υπάρχουν αρκετοί ενδιαφέροντες μουσικοί, οι οποίοι με την δράση τους προετοιμάζουν την κατοπινή άνθηση. Τρεις από αυτούς είναι ο αγιορείτης ιερομόναχος Κλήμης ο Μυτιληναίος, ο επίσκοπος Ραιδεστού Μελχισεδέκ και ο επίσης Βατοπαιδινός μοναχός Αρσένιος «ο μικρός». Τα τελευταία χρόνια διαπίστωσα ότι από το χέρι του πρώτου είναι γραμμένος και ο κώδικας Δουβλίνου, Trinity College 1446³ και, όπως τελικά φαίνεται, το χειρόγραφο Αγίου Όρους-Αγ. Άννης 123 42⁴. Ο επίσκοπος Μελχισεδέκ είναι γνωστός ως ο γραφέας του κώδικα Μονής

2. Σχετικά με την παλαιότερη βλ. κυρίως: ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, *Μουσικά χειρόγραφα τουρκοκρατίας*, 1975· ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, *Χειρόγραφα Εκκλησιαστικής μουσικής*, 1980· ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, *Η εκκλησιαστική μουσική του ελληνισμού*, 1999.

3. Το χειρόγραφο παρουσιάζεται αναλυτικά στο βιβλίο ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ταμείον χειρογράφων*, 2005, σσ. 60-63.

4. Φωτογραφία ενός φύλλου του κώδικα παρουσιάστηκε με άλλη εκτίμηση για τον γραφέα, στο βιβλίο ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Ψαλτική Τέχνη*, 2004, σ. 241 και στην επανέκδοσή του ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Ψαλτική Τέχνη*, 2008, σ. 291.

ΣΥΝΘΕΣΙΣ τχ. 1 (2019)

Ταξιαρχών Αιγίου 1⁵ και, όπως διαπιστώθηκε, του χειρογράφου Καρά 6⁶.

◇ Ο τρίτος που μνημόνευσα, ο Αρσένιος, μαρτυρείται ως πολύ σεβαστός δάσκαλος και μελοποιός, τον οποίο αναφέρουν με θαυμασμό οι μεγάλοι μουσικοί της Κωνσταντινούπολης. Δεν γνωρίζουμε κάποιο χειρόγραφο γραμμένο από αυτόν, ένας Δημήτριος Ιωάννου όμως δημιουργεί στην Βλαχία το χειρόγραφο Σινά 1297 στα 1655 με άριστη διακόσμηση⁷, δηλώνει μαθητής του Αρσενίου και μας πληροφορεί για την καταγωγή του δασκάλου του από την νήσο Άνδρο. Με βάση αυτό τον κώδικα διαπίστωσα ότι, πέραν πάσης αμφιβολίας, ο Δημήτριος γράφει και τα φύλλα 1-144 του χειρογράφου Λειμώνος 258 την ίδια περίπου εποχή⁸. Η προέλευση, όπως όλα δείχνουν, του σιναϊτικού χειρογράφου από την Ουγγροβλαχία, δικαιολογεί και την συστάχωση των φύλλων 1-144 του χειρογράφου Λειμώνος 258 με ένα παλαιότερο μουσικό αυτόγραφο του διακόνου Μακαρίου το οποίο προέρχεται από εκεί και είναι δίγλωσσο (ελληνο-σλαβικό).

◇ Στο α' μισό του 17ου αιώνα τοποθετείται η καλλιτεχνικότερη κωδικογραφική δραστηριότητα του περίφημου επισκόπου Γάνου και Χώρας Ιακώβου, η οποία έχει πρόσφατα παρουσιαστεί σε ειδική μονογραφία, με επαρκέστατη φωτογραφική τεκμηρίωση των εξαιρετών χειρογράφων του⁹. Στην δραστηριότητα αυτή εντάσσονται και πέντε ψαλτικά χειρόγραφα, τα Σινά 1321 και 1480, Ρουμανικής Ακαδημίας στο Βουκουρέστι (στο εξής: BAR) 1096, Λειμώνος 245 και 242.

5. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, *Χειρόγραφα Εκκλησιαστικής μουσικής*, 1980, πανομοιότυπο 21.2.

6. Βλ. GIANNOPOULOS, "A legendary collection-Simon Karas' archives", 2008 (επανεκδοση του 2016), καθώς και: Εμμανουήλ Στ. Γιαννόπουλου, *Η συλλογή παλαιών ψαλτικών χειρογράφων του Σίμωνος Καρά. Αναλυτικός περιγραφικός κατάλογος*, Αθήνα 2020 (ηλεκτρονική έκδοση, διαθέσιμη σε ελεύθερο αρχείο στην ιστοσελίδα του συγγραφέα: <http://users.auth.gr/mangian>→Επιστημονικό έργο→Αυτοτελή βιβλία).

7. Η αναλυτική περιγραφή του κώδικα βρίσκεται στον τόμο ΜΠΑΛΑΓΕΩΡΓΟΥ-ΚΡΗΤΙΚΟΥ, *Κατάλογος χειρογράφων Σινά Α'*, 2008. Φωτογραφίες από το χειρόγραφο δημοσιεύονται στο έργο ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, *Η εκκλησιαστική μουσική του ελληνισμού*, 1999, σσ. 56, 126.

8. Τα σχετικά με τον κώδικα της μονής Λειμώνος, φωτογραφία από φύλλο του και παλαιότερη βιβλιογραφία βλ. στο ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Αρσένιος Βατοπαιδινός», 2004 (την επανέκδοση του 2016, σσ. 103-130).

9. Σωτηρίου Καδά, *Τα διακοσμημένα χειρόγραφα του επισκόπου Γάνου και Χώρας Ιακώβου (πρώην Σιμωνοπετρίτου μοναχού)*, Μεταβυζαντινά μνημεία 3. Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 2014.

ΣΥΝΘΕΣΙΣ τχ. 1 (2019)

Ο Άλλοι γνωστοί κωδικογράφοι της εποχής είναι ο ιερομόναχος Ανθιμος, ο οποίος εκτός από τον κώδικα Λαύρας Ε 6 στα 1620¹⁰ έγραψε και τον κώδικα του μουσείου Μπενάκη ΤΑ 109¹¹. Επίσης, ο πρωτοψάλτης στην Βλαχία Αντώνιος Ντιρμιτζόγλου, γραφέας του κώδικα Ξηροποτάμου 327 αλλά, όπως διαπίστωση και εκείνου του Πατριαρχικού Ιδρύματος Πατερικών Μελετών Μ 07 στα 1635¹². Ιδιότυπο γραφικό χαρακτήρα έχει και ο πρωτοψάλτης Γεώργιος από την νήσο Κω, ο οποίος, πέρα από τον κώδικα Δοχειαρίου 379 ταυτίστηκε ως ο γραφέας και των κωδίκων Νάουσας 54 και Παντελεήμονος 965, αλλά και του χειρογράφου της βιβλιοθήκης *Ordre Basilien Choueirite* (*Khonchara*-Λίβανος) 323¹³. Την ίδια εποχή, λίγο πριν το τέλος του 17ου αιώνα δραστηριοποιείται ο (Κύπριος;) ιερομόναχος Ιωαννίκιος, ο οποίος πέρα από τους κώδικες Καρά 30 (έτος 1678) και 31 (έτος 1687) έγραψε και τον κώδικα Ψάχου 18/172 (έτος 1671). Γράφει με ιδιότυπο γραφικό χαρακτήρα και προσπαθεί να διακοσμήσει τα χειρόγραφα του με ενδιαφέροντα επίτιτλα και πρωτογράμματα¹⁴.

Ο Στην Κρήτη, λίγα μόλις χρόνια νωρίτερα, υπάρχει η έντονη κωδικογραφική δραστηριότητα του Γερασίμου Υαλινά η οποία παρουσιάστηκε αναλυτικά πριν λίγα χρόνια¹⁵. Στα χειρόγραφα τα οποία έ-

10. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, *Χειρόγραφα Εκκλησιαστικής μουσικής*, 1980, πανομοιότυπο 22.

11. Ο κώδικας περιγράφεται στο βιβλίο Ευρυδίκη Λάππα-Ζίζηκα, Ματούλα Ρίζου-Κουρουπού, *Κατάλογος των Ελληνικών χειρογράφων του Μουσείου Μπενάκη (10ος-16ος αι.)*, Αθήνα 1991. Βλ. και ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Χειρόγραφα Ψαλτικής στο μουσείο Μπενάκη», 2003.

12. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Χειρόγραφα Πατριαρχικού Ιδρύματος», 2016. Βλ. και ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Ψαλτική Τέχνη*, 2008, σ. 353.

13. Για τα χειρόγραφα της Νάουσας και της μονής Παντελεήμονος ως αυτογράφων του Γεωργίου βλ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ταμείον χειρογράφων*, 2005, σσ. 71-73. Η μελέτη της συλλογής της βιβλιοθήκης *Ordre Basilien Choueirite* του Λιβάνου (άγνωστης, νομίζω, στην διεθνή μουσικολογική βιβλιογραφία) μου φανέρωσε πολλά ενδιαφέροντα στοιχεία, τα οποία θα αναφερθούν σε άλλη ευκαιρία αναλυτικά. Μνεία της συλλογής: Olivier Jean-Marie, *Supplément au répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs I*, 2018, σ. 637.

14. Για τα χειρόγραφα της συλλογής Σίμ. Καρά βλ. την υποσ. 6 παραπάνω. Ένας ιερομόναχος Ιωαννίκιος «εκ πατρίδος Κύπρου» έγραψε τμήμα του χειρογράφου της Μονής Βρύσης της Σίφνου 5 (Μαρία Πολίτη, «Τα χειρόγραφα της μονής Βρύσης Σίφνου», *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου 25-28/6/1998*. Τόμ. Β΄ (2001), σ. 117).

15. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Άνθηση*, 2004, σσ. 265-270 και του ίδιου, «Γεράσιμος Υαλινάς», *Μεγάλη Χριστιανική Ορθόδοξη Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος 5, σσ. 98-99. ΣΥΝΘΕΣΙΣ τχ. 1 (2019)

γραψε θα πρέπει να προστεθεί και ο κώδικας Σινά 2114. Διαπίστωσα ότι το ακέφαλο αυτό χειρόγραφο περιέχει αποκλειστικά την μελοποίηση (περί το έτος 1600) του Ακαθίστου Ύμνου από τον Βενέδικτο Επισκοπόπουλο, όπως ακριβώς περιέχεται αυτή και στο μόνο, έως πρότινος, γνωστό χειρόγραφο όπου γνωρίζαμε ότι ανθολογήθηκε αυτό το έργο, τον κώδικα μονής Κουτλουμουσίου 448¹⁶.

◊ Ο περίφημος πρωτοψάλτης Παναγιώτης Χρυσάφης ο νέος (†1685) ήταν μια σπουδαία μορφή μουσικού που διακρίθηκε και ως καλλιτέχνης κωδικογράφος, με πολύ καλαίσθητα, μάλιστα, χειρόγραφα, κάποια από τα οποία έχουν σημαντικές μικρογραφίες. Στα μέχρι πρότινος οκτώ γνωστά δικά του χειρόγραφα προστέθηκαν άλλα δύο τα οποία εντόπισα τα τελευταία χρόνια, το Λαύρας Η 118 και το Manchester-John Rylands Library, Gaster 1573 το οποίο είναι πολύ φθαρμένο από υγρασία¹⁷. Σε αυτά θα πρέπει να προστεθεί τώρα και ένα ενδέκατο, το πανεπιστημίου της Πενσυλβάνια 140 που περιέχει το Αναστασιματάριό του (φ. 25α κ.ε.), πριν από το οποίο έχει καταγραφεί ο Άωμος και άλλα μέλη (φ. 11α κ.ε.) και μετά το τέλος του, και πάλι άλλες δικές του μελοποιήσεις. Επιπλέον, με βάση την μελέτη του, θεωρώ ότι και ο κώδικας του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τραπέζης (MIET) 38 (Ανθολόγιο Στιχηραρίου) είναι πιθανότατα γραμμένος από το χέρι του (απλή αναφορά ύπαρξης του κώδικα: *Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου ΣΤ' 1988-1992*, Αθήνα 1994, σ. 112).

◊ Με τους περίφημους μουσικούς της Κωνσταντινούπολης του τέλους του 17ου αιώνα σχετίζονται πολλοί ως άμεσοι ή έμμεσοι μαθητές τους. Διαπίστωσα παλαιότερα ότι ο γνωστός Ιβηρίτης ιερομόναχος Ακάκιος, μαθητής του Χρυσάφη, πέραν των άλλων γνωστών του κωδίκων έγραψε και το χειρόγραφο Σιάτιστας 6¹⁸. Ήταν εξαιρετικός γραφέας, ο οποίος έγραψε ψαλτικά χειρόγραφα στην μονή Ιβή-

16. Το χειρόγραφο της Κουτλουμουσίου περιγράφεται αναλυτικά στο έργο ΣΤΑΘΗ, *Τα χειρόγραφα Γ'*, 1993. Ευρύτερα για τον Βενέδικτο και το εν λόγω χειρόγραφο βλ. στον τόμο ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Άνθηση*, 2004. Για την συγκεκριμένη μελοποίηση του Ακαθίστου βλ. ΚΡΗΤΙΚΟΥ, *Ο Ακάθιστος ύμνος*, 2004.

17. Βλ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Παναγιώτου Χρυσάφου κώδιξ», 1998 (επανεκδοση 2016) και ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Τα χειρόγραφα-Αγγλία*, 2008, σσ. 350-351. Φωτογραφία από τον κώδικα της Αγγλίας και στο ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Ψαλτική Τέχνη*, 2004, και β' έκδοση 2008 (το Νο 145 της αρμόδιας ενότητας).

18. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ταμείον χειρογράφων*, 2005, σσ. 29-32.
ΣΥΝΘΕΣΙΣ τχ. 1 (2019)

ρων, στο μετόχι της μονής στην Μόσχα και πιθανώς και σε άλλες περιοχές. Ο άλλος, ακόμη πιο σπουδαίος Ιβηρίτης μουσικός και κωδικογράφος της περιόδου αυτής ήταν ο Κοσμάς ο Μακεδών, μαθητής του επισκόπου Νέων Πατρών Γερμανού (άρα «πνευματικός εγγονός» του Χρυσάφη, καθώς ο Γερμανός ήταν μαθητής του τελευταίου). Ο Κοσμάς έχει γράψει πάρα πολλά χειρόγραφα, στα οποία πρέπει να προστεθούν τώρα και οι κώδικες Πατριαρχικού Ιδρύματος Πατερικών Μελετών Μ 3 (έτος 1675), και ο 186 της ιστορικής μονής Ζάβορδας στην δυτική Μακεδονία¹⁹.

◊ Η δραστηριότητα του άλλου περίφημου μαθητή του Γερμανού, του ιερέως και Νομοφύλακος Μπαλάση, έχει παρουσιαστεί αναλυτικά, πλην όμως το θέμα των αυτογράφων του παραμένει σημείο διχογνωμιών, αλλά και αναθεωρήσεων, ακόμη και σε διαδοχικά δημοσιεύματα ενός και του αυτού επιστήμονα²⁰. Πέραν των δύο αναμφισβήτητων (λόγω ύπαρξης κολοφώνων) αυτογράφων του Ιβήρων 992 (έτος 1672) και Βατοπαιδίου 1278 (έτος 1674), με βάση εκτιμήσεις γραφικού χαρακτήρα ή ύπαρξης της φράσης «παρ' ἐμοῦ Μπαλάση» έχουν κατά καιρούς παρουσιαστεί ως αυτόγρατά του και τα: Κωνσταμονίτου 97/χν, Ιβήρων 1250 (φφ. 1-254α), Παντελεήμονος 1008, Πατριαρχείου Αλεξανδρείας 422, Προυσού 43, Ιβήρων 1165 και 1021 (το οποίο όμως σίγουρα δεν γράφτηκε από τον Μπαλάση), και Σκήτης Προδρόμου 1809 (αρ. εντύπου)²¹. Είναι χαρακτηριστικό ότι το γνωστότερο έργο του Μπαλάση, η μελοποίηση-καλλωπισμός του Ειρμολογίου, δεν έχει εντοπιστεί αυτόγραφο.

19. Γενικότερα για τον Κοσμά βλ. Εμμανουήλ Γιαννόπουλου Στ., «Κοσμάς ιερομόναχος ο Μακεδών, δομέστικος μονής των Ιβήρων, ο Αλεκτροπολίτης και Κοσινιτζιώτης», *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαιδεία*, τόμος 10, σσ. 226-228. Για τον κώδικα του Πατριαρχικού Ιδρύματος βλ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Χειρόγραφα Πατριαρχικού Ιδρύματος», 2016 και ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Ψαλτική Τέχνη*, 2008, σ. 351. Το χειρόγραφο της Ζάβορδας ταύτισα ως δικό του πρόσφατα, με βάση έρευνες του υπ. διδάκτοράς μου κ. Κωνσταντίνου Κατσίκη.

20. Βλ. γενικότερα: ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, *Μουσικά χειρόγραφα τουρκοκρατίας*, 1975· ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, *Χειρόγραφα Εκκλησιαστικής μουσικής*, 1980· ΣΤΑΘΗ, «Μπαλάσης ιερέυς», 1992· ΣΤΑΘΗ, «Μπαλάσης ιερέυς και Νομοφύλαξ», 1995· ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, *Η εκκλησιαστική μουσική του ελληνισμού*, 1999.

21. Βλ. την βιβλιογραφία της προηγούμενης υποσημείωσης, ενώ για το χειρόγραφο Κωνσταμονίτου βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τα χειρόγραφα Α'*, 1975. Επιπρόσθετα, για το χειρόγραφο Παντελεήμονος 1008 βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τα χειρόγραφα Β'*, 1976 και για τους κώδικες της Ιβήρων ΣΤΑΘΗ, *Τα χειρόγραφα Γ'*, 1993 και ΣΤΑΘΗ, *Τα χειρόγραφα Δ'*, 2015. ΣΥΝΘΕΣΙΣ τχ. 1 (2019)

Σε δύο διαδοχικές και πολυήμερες διαμονές μου στην Τυφλίδα διαπίστωσα την ύπαρξη μιας συλλογής τριάντα τεσσάρων ελληνικών χειρογράφων, η οποία φυλάσσεται στο Georgian National Centre of Manuscripts “Korneli Kekelidze”²². Έντεκα από αυτά (μη επισημανθέντα θαρρώ από την διεθνή μουσικολογική βιβλιογραφία) είναι ψαλτικά χειρόγραφα. Το υπ’ αριθμόν 19 έχει την αρχική επιγραφή: «Εἰρμολόγιον σὺν Θεῷ ἀγίῳ πλουσιώτατον, νεωστὶ τονισθὲν παρ’ ἐμοῦ τοῦ εὐτελοῦς Νομοφύλακος Μπαλάση ἱερέως μετὰ πλείστης ἐπιμελείας καθὼς τὰ νῦν ἐνταῦθα τῇ Κωνσταντίνου πόλει ψάλλεται». Ακολουθοῦν οι τέσσερις πρώτοι ἤχοι του Εἰρμολογίου ἕως και το φ. 77β (στο σημεῖο αυτό διακρίνονται ἰχνη ἐπέμβασης στον τόμο), ἐνὼ στο ἐπόμενο φύλλο ὑπάρχει χώρος για αρχική επιγραφή που παρέμεινε ἄγραφος και ο ἴδιος γραφέας συνεχίζει με ἰδιόμελα του Τριωδίου ἕως το τέλος του κώδικα (φ. 150β). Οι συγκρίσεις ἔδειξαν ὅτι ο γραφέας εἶναι ο ἴδιος που δημιούργησε το αὐτόγραφο του Μπαλάση, Ιβήρων 992, και το Παντελεήμονος 1008 ὅπου σε πολλά σημεία δηλώνει την ταυτότητά του: «παρ’ ἐμοῦ Μπαλάση». Πιστεύω ὅτι ο κώδικας Τυφλίδας 19 εἶναι ἓνα ἀκόμη αὐτόγραφο αὐτῆς της σπουδαίας μορφῆς της ψαλτικῆς τέχνης, γραμμένος «ἐνταῦθα», δηλαδή στην Κωνσταντινούπολη. Το «τὰ νῦν» της αρχικῆς επιγραφῆς ἀνακαλεῖ αὐτόματα στην μνήμη μας την παρόμοια φράση του πρωτοψάλτη Παναγιώτη Χρυσάφη για την σύνθεση-καλλωπισμό του Στιχηραρίου του στα 1655, και δείχνει την πρόθεση του Μπαλάση να ἀποτυπώσει και ἐκεῖνος την τρέχουσα, τότε, περί το 1670-80, ἀσματικὴ πράξη της Κωνσταντινουπόλεως, σε ἓνα ἀκόμη βασικὸ ψαλτικὸ βιβλίον, το Εἰρμολόγιον.

◊ Με βάση σχετικὸ κωδικογραφικὸ σημείωμα, το χειρόγραφο 23 της Γενναδείου Βιβλιοθήκης (Προθεωρία και Ἀναστασιματάριον Χρυσάφου του νέου) ἐμφανίζεται να εἶναι γραμμένο ἀπὸ τον ἱεροδιάκονο Σίλβεστρο το ἔτος 1713²³: «ἐγράφη αὕτη ἡ μελήρρητος ψαλτικὴ ὑπεμοῦ σιλβέστρου ἱεροδιακόνου τετέλεσται αἶτος ἀπο τῆς ἐνσάρκου

22. Βλ. Olivier Jean-Marie, *Supplément au répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs II*, 2018, σσ. 1234-1235. Για τα χειρόγραφα αὐτὰ ἔχει ἤδη ἔτοιμο πρὸς δημοσίευση ἀναλυτικὸ κατάλογο ἡ ἐξαίρετη ερευνήτρια του Κέντρου κ. Tamar Otkhmezuri, ἓνα κατάλογο στον ὁποῖο με χαρὰ ἔκανα σύντομες παρατηρήσεις. Την ευχαριστῶ ιδιαίτερα για την πρόθυμη βοήθειά της στην μελέτη της συλλογῆς.

23. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, *Χειρόγραφα Ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς*, 1980, σ. 154 και πανομοιότυπα 61.1 και 61.2.

ΣΥΝΘΕΣΙΣ τχ. 1 (2019)

οικονομίας τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ,αψιγ' καὶ οἱ ἀναγινόμεντοι ἐνχαίσονται». Τα τελευταία χρόνια εξέφρασα αμφιβολίες για το κατά πόσο το κωδικογραφικό αυτό (που εμφανίζει πολύ διαφορετικό γραφικό χαρακτήρα και μόνο μαύρη μελάνη) είναι γραμμένο από το ίδιο χέρι που καλλιγράφησε τον πολύ τεχνικό, όμορφα διακοσμημένο και πολύχρωμο κώδικα, και άρα, για το εάν ο γραφέας του τόμου είναι όντως ο Σίλβεστρος²⁴. Η αναλυτική και συγκριτική μελέτη μιας πολύ σημαντικής συλλογής τριάντα ψαλτικών χειρογράφων η οποία φυλάσσεται στην βιβλιοθήκη *Ordre Basilien Alerpin* στην *Sarba-Jounieh* του Λιβάνου, βοήθησε στην περαιτέρω έρευνα για το θέμα αυτό. Διαπίστωσα ότι οι κώδικες 193 (σύνολο σσ. 473: Αναστασιματάριο Χρυσάφου, εωθινά Ι. Γλυκέος, Ανθολογία), 194 (σύνολο σσ. 559: Προθεωρία, Αναστασιματάριο Χρυσάφου, εωθινά Γλυκέος, Ανθολογία), 199 (οι σσ. 1-289: Προθεωρία, Ανθολογία) και 203 (Ανθολογία [τα μέλη του κώδικα βρίσκονται σε κάθε φύλλο εντός σχεδιασμένου πλαισίου, όπως και στον κώδικα Γενναδείου 23]) της συλλογής αυτής, γράφτηκαν από το ίδιο χέρι που έγραψε και τον κώδικα της Γενναδείου²⁵.

Στους κώδικες 193 και 194 υπάρχουν παρόμοια κωδικογραφικά σημειώματα (σε εμφάνιση και φρασεολογία) με εκείνο του χειρογράφου Γενναδείου 23, γραμμένα οπωσδήποτε από το ίδιο χέρι που έγραψε και εκείνο, ξεκομμένα και πάλι από την σύνολη εμφάνιση των κωδίκων. Στον 193, σ. 471: «ἤνυσται καὶ τετέλεσται αὕτη ἡ μελὶρρητος μουσικοτάτη βίβλος, παρ' ἐμοῦ τοῦ τληπαθοῦς καὶ ἀναξίου, μακαρίου ἱεροδιακόνου ὑποκειμένου τοῦ μακαριωτάτου καὶ ἀγιωτάτου πατριάρχου πρώην ἀντιοχείας, κυρίου ἡμῶν κὺρ Ἀθανασίου. καὶ οἱ ἀναγινώσκοντες ταύτην εὐχέσθαι μοι διὰ τὸν Κύριον ,αψιβ' φευρουαρίῳ», και στον 194, σ. 293: «Τὸ παρόν βιβλιαρίδιον, ἐγράφη ὑποχειρὸς ἐμοῦ σιλβέστρου ἱεροδιακόνου ὑποκειμένου τοῦ μακαριωτάτου καὶ ἀγιωτάτου πατριάρχου τῆς μεγάλης καὶ Θεοῦ πόλεως ἀντιο-

24. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Χειρόγραφα Γενναδείου Βιβλιοθήκης», 2011, σσ. 25

25. Και το χειρόγραφο 205 της ίδιας συλλογής μοιάζει πολύ με τα παραπάνω, δεν ταυτίζεται όμως απόλυτα. Μάλλον είναι κάποιος γραφέας κοντινός με τον δημιουργό των υπόλοιπων. Θεωρώ ότι κάποιες επιγραφές αυτού του κώδικα (με πράσινη μελάνη, όμοιες με εκείνες του τόμου Γενναδείου 23) γράφτηκαν εκ των υστέρων από τον τελευταίο. Για την σπουδαία αυτή συλλογή κωδίκων στην *Sarba-Jounieh* βλ. απλή μνεία στο Olivier Jean- Marie, *Supplément au répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs II*, 2018, σσ. 1149-1150.

ΣΥΝΘΕΣΙΣ τχ. 1 (2019)

χείας, κυρίου κύρ ἄθανασίου τετέλεσται δέ ἐν μηνῇ φεβρουάριῳ, κζ καὶ ταῦτα ἀπὸ τῆς ἐνσάρκου Γεννήσεως τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ,αψιδ΄ καὶ οἱ ἀναγινόσκοντες εὐχεστε περὶ ἐμοῦ:-».

Ἄρα, ὁ ἴδιος ἄνθρωπος παρουσιάζεται νὰ γράφει τρία παρόμοια σημειώματα σε ἄγραφο τμήμα φύλλου ἢ στο τέλος των κωδίκων, εμφανιζόμενος δύο φορές ὡς Σίλβεστρος καὶ μία φορά ὡς Μακάριος. Τὴν λύση στο πρόβλημα δίνει, πιστεύω, ἡ ὑπαρξὴ στον κώδικα 199 τῆς συλλογῆς, σ. 245, ἐνός κολοφῶνα ἀπόλυτα ἐνσωματωμένου στὴν γενικότερη ἐμφάνιση τοῦ τόμου: «ἐτελειώθη τὸ παρὸν βιβλυνάρδιον τῆς μουσικῆς παρ' ῥέμοῦ ἀνδρέου τοῦ οἰκέτου καὶ ἀμαθοῦς ἀμαρτωλοῦ τε ὑπὲρ πάντας ἔτει δὲ ἰησοῦ παρθένου θειουτοκου ἐν χιλίοις ἅμα τε ἑξακοσίοις ὀγδωκοστῆς ἰουνίου δεκάτης πέμτης:- οἱ ψάλλοντες ἐν τῷ πονίματι τούτο εὐχεστε ὑπὲρ ἐμοῦ διὰ τὸν Κύριον ἵνα ἐλευθεροθῶ τῶν πολλῶν μου ἀμαρτιῶν ἐγράψα τὸδε, ἐν ρεδαισιτῶ:-». Τὸ ὄνομα τοῦ Ἀνδρέου με ὁδήγησε στον κώδικα Μουσείου Μπενάκη ΤΑ 105 τὸν ὁποῖο εἶχα παρουσιάσει πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια²⁶ καὶ ὅπου ὑπάρχει ὁ κολοφῶνας: «Ἐτεληώθη τὸ παρὸν στιχηράριον παρ' ἐμοῦ ἀνδρέου, τοῦ ἐκ ῥώσας:- ἐν ἔτοι Χριστοῦ 1677 αὐγούστου δὲ στ΄». Ἡ σύγκριση ἐδείξε ὅτι οἱ δύο κολοφῶνες εἶναι γραμμένοι ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι, καὶ ἀκόμη περισσότερο, ὅτι τὰ χειρόγραφα Γενναδείου 23, Μπενάκη ΤΑ 105, Λιβάνου 193, 194, 199 καὶ 203 εἶναι τοῦ ἰδίου γραφέως. Θεωρῶ ὅτι αὐτὸς εἶναι ὁ Ἀνδρέας, καὶ ὅτι τὰ τρία ἀναφερθέντα παρόμοια σημειώματα δὲν σχετίζονται με αὐτόν, ἀλλὰ εἶναι παραπλανητικά. Στὰ πλαίσια τῆς παρούσης μελέτης δὲν θὰ προχωρήσω σε λεπτομερέστερη καὶ ἐιδικότερη παρουσίαση τῶν ψαλτικῶν κωδίκων τῆς συλλογῆς *Ordre Basilien Alerin* τοῦ Λιβάνου, οὔτε θὰ ἀναφερθῶ σε ἄλλα θέματα ποὺ σχετίζονται με τὰ συγκεκριμένα χειρόγραφα τοῦ Ἀνδρέου ἐκ Ρωσίας.

◊ Μία ἄλλη σημαντικὴ μορφή μελοποιού καὶ κωδικογράφου στα τέλη τοῦ 17ου καὶ τὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰῶνα εἶναι ὁ ἱερέας Ἀντώνιος ποὺ ζεῖ στο περιβάλλον τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ ἀργότερα ἔχει τὰ οφφίκια τοῦ Μεγάλου Οἰκονόμου καὶ τοῦ Νομοφύλακος. Τὰ χειρόγραφα τοῦ Ἀντωνίου εἶναι πολλὰ καὶ καλύπτουν μὴ χρονικὴ περίοδο 64 ἐτῶν, ἀπὸ τὸ 1675 ἕως τὸ 1739. Ὑπάρχει πάντα ἡ πιθανό-

26. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Χειρόγραφα Ψαλτικῆς στο μουσεῖο Μπενάκη», 2003. Βλ. καὶ ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Κατάλογος χειρ. Μπενάκη*, 2017.
ΣΥΝΘΕΣΙΣ τχ. 1 (2019)

τητα να πρόκειται για δύο διαφορετικά άτομα, αν και πιστεύω ότι πρόκειται μάλλον για τον ίδιο κωδικογράφο και μελοποιό. Είναι εξαιρετικός γραφέας, με μεγάλη λεπτομέρεια στην ύλη των βιβλίων του, τα οποία είναι πολύφυλλα και καλαίσθητα. Πέρα από όσα χειρόγραφα του είχε εντοπίσει παλαιότερα η επιστημονική έρευνα, τα τελευταία χρόνια ταύτισα ως δικά του τα Κεντρικής Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης Ιασίου I-40 (έτος 1684), Καρά 11, Αγ. Παύλου 129, Σύμης 335, British Library Add. 36744, Καρά 41 (έτος 1739), Ψάχου φάκ. 3-78A, τα φφ. 177-203 του κώδικα Κοραή 40 (183) και κάποια ακόμη, και παρουσίασα σε εκτενές δημοσίευμα τα περί της δράσης και του έργου του²⁷. Θα πρέπει τώρα να προστεθούν και δύο ακόμη πληροφορίες: στο χειρόγραφο BAR 742, φ. 337α-β περιέχεται το Αλληλουιάριο του Ευαγγελίου με την επιγραφή «τὸ παρὸν ἐξηγήθη παρὰ τοῦ Ἀντωνίου ἱερέως καὶ Μέγα [!] Οἰκονόμου ἐκ τοῦ παλαιοῦ ἤχος πρωτόβαρυς» και ακολουθῶς ανθολογείται και η γνωστή εξήγηση του ίδιου μέλους από τον Ιωάννη Τραπεζούντιο με το σχόλιο «διάφορον ἐξηγήθη». Η ίδια εξήγηση του Αντωνίου βρίσκεται και στον κώδικα Μ. Λαύρας Θ 162, ενώ και στον κώδικα Δημοτικής βιβλιοθήκης Καλύμνου 27 περιέχονται εξηγήσεις του ίδιου. Ακόμη, στο χειρόγραφο Μ. Λαύρας-ακαταλογογράφητα 379, φ. 92α ξεκινά το μέλος ενός χερουβικού σε ἤχο α' με την επιγραφή «τοῦ παπᾶ Ἀντώνη πρωτοψάλτου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας». Οι συγκρίσεις με άλλα χειρόγραφα δείχνουν ότι πρόκειται για το γνωστό χερουβικό του Οικονόμου Αντωνίου. Διαπιστώνεται λοιπόν, αφενός ότι στις πρώτες προσπάθειες για την εξήγηση της ψαλτικής σημειογραφίας με τον ιερέα Μπαλάση δραστηριοποιείται και ο Αντώνιος (στο πλαίσιο μάλιστα της συνύπαρξής τους στον Πατριαρχικό περίβολο), αφετέρου ότι ενδεχομένως ο εξέχων αυτός μουσικός κατείχε για κάποιο απροσδιόριστο ακόμη χρονικό διάστημα την θέση του πρωτοψάλτου της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας, κατά την περίοδο από το 1685 (θάνατος του πρωτοψάλτη Πανα-

27. Βλ. Εμμ. Γιαννόπουλου, «Αντώνιος ιερέυς και Μέγας Οικονόμος», εισήγηση στο συνέδριο *Η Ψαλτική Τέχνη στη Σύγχρονη Εκκλησιαστική και Κοινωνική Πραγματικότητα* (Χανιά, 2-4 Δεκεμβρίου 2016), όπου αναλυτικά για την εντυπωσιακή δράση του Αντωνίου, αλλά και ο προβληματισμός για το εάν πρόκειται για ένα ή δύο πρόσωπα. Δημοσιευμένη στο ηλεκτρονικό περιοδικό του Τμήματος Θεολογίας Α.Π.Θ. *Σύνθεσις* (Synthesis) Vol. 6-No 1 (2017), σσ. 73-110. Δημοσιεύτηκε επίσης εντύπως στο περιοδικό της Εκκλησίας της Κρήτης *Απόστολος Τίτος*, περίοδος Γ', τεύχος 39 (2019), σσ. 115-145.

γιώτη Χρυσάφη) έως περίπου το 1727-28 (μνεία του πρωτοψάλτη Παναγιώτη Χαλάτζογλου) για την οποία δεν έχουμε πληροφορίες για τον διάκονο του δεξιού αναλογίου στον Πατριαρχικό ναό. Άλλωστε, και στον κώδικα Μετεώρων-Αγ. Στεφάνου 55 του έτους 1733, ο Αντώνιος χαρακτηρίζεται τρεις-τέσσερις φορές ως «πρωτοψάλτης» (ΣΤΑΘΗ, *Κατάλογος χειρογράφων Μετεώρων*, 2006, σ. 382).

◊ Ο περίφημος μελοποιός Πέτρος ο Μπερεκέτης ο οποίος ζει στην Κωνσταντινούπολη την ίδια εποχή, είχε αρκετούς μαθητές. Ένας από αυτούς, ο ιερέυς Παύλος, γράφει κώδικες στα τέλη του 17ου και στα πρώτα χρόνια του 18ου αιώνα, περιλαμβάνοντας, όπως είναι φυσικό, και πολλές μελοποιήσεις του δασκάλου του. Πέρα από τους έως σήμερα γνωστούς, διαπίστωσα ότι τα χειρόγραφα συλλογής Καρά 7 και 19 και της μονής Κουτλουμουσίου 433 είναι επίσης γραμμένα από αυτόν²⁸. Οι κώδικες αυτοί έχουν σημασία πρωτίστως λόγω της μαθητείας του κωδικογράφου σε έναν από τους επιφανέστερους μελοποιούς της ψαλτικής. Πάντως, για τον ή τους κωδικογράφους με το όνομα «Παύλος» στα χρόνια περί το 1700, έχω γράψει παλαιότερα αρκετές εκτιμήσεις, με βάση τα τότε δεδομένα²⁹. Και το θέμα αυτό είναι πολύ ενδιαφέρον και ανοιχτό για την έρευνα.

◊ Ο ιερομόναχος Νεκτάριος ο Συμιακός και αγιορείτης εκ της μονής των Ιβήρων έγραψε τον κώδικα Εθνικής Βιβλιοθήκης Ελλάδος (στο εξής: ΕΒΕ) 2572 στα 1715. Με βάση αυτό το χειρόγραφο ταύτισα ως δικούς του και τους κώδικες Αγ. Νικολάου Άνδρου 14 (έτος 1703) και μονής Αγίας 89³⁰.

◊ Ο αναγνώστης Αλέξιος από τον Γαλατά της Κωνσταντινουπόλεως είναι ο γραφέας πέντε χειρογράφων με ωραία διακόσμηση και πολύ τεχνική γραφή τα έτη 1729-1733. Είναι οι κώδικες Βατοπαιδίου 1454 (1732), Κουτλουμουσίου 442 (1733), Ιβήρων 2257 (1726) και,

28. Για τον κώδικα της Κουτλουμουσίου 433 βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τα χειρόγραφα Γ'*, 1993, ενώ για τους κώδικες της συλλογής Καρά βλ. την υποσ. 6 παραπάνω.

29. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Τα χειρόγραφα Άνδρου*, 2005, σσ. 237-242. Για τα χειρόγραφα Αρχιεπισκοπής Λευκωσίας 15, 22 και 26 τα οποία μνημονεύονται σε αυτό το δημοσίευμα, βλ. τώρα και ΓΙΑΚΟΒΛΕΒΙΤΣ, *Κατάλογος χφφ Αρχιεπισκοπής Κύπρου*, 2019.

30. Τα δύο αυτά χειρόγραφα περιγράφονται στον κατάλογο ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Τα χειρόγραφα Άνδρου*, 2005.
ΣΥΝΘΕΣΙΣ τχ. 1 (2019)

όπως διαπίστωσα τα τελευταία χρόνια, Νάουσας 32 και 33 (έτος 1729)³¹.

◊ Την ίδια εποχή δραστηριοποιείται στην μονή Βερνικόβου πλησίον της Ναυπάκτου, αλλά και στο Άγιον Όρος, ο ιερομόναχος Νικηφόρος. Διαπίστωσα παλαιότερα ότι γράφει τέσσερα τουλάχιστον ψαλτικά χειρόγραφα την περίοδο 1729-1749. Πρόκειται για τους κώδικες Οξφόρδης, Bodleian Libr. Canonici Gr. 25 (έτος 1729), Γενναδείου Βιβλ.-Μαρτάκου 17 (1735), Σταυρονικήτα 164 (1749) και Δοχειαρίου 410 (1729)³². Ο γραφέας των κωδίκων Αγ. Παύλου 96 (έτος 1727) και 97 (έτος 1727 ή 1730) που είναι Α΄ και Β΄ τόμος Στιχηραρίου Γερμανού Νέων Πατρών³³, επίσης προέρχεται από την μονή Βερνικόβου και τους έγραψε στο Άγιον Όρος. Οι κολοφώνες των κωδίκων αυτών είναι πανομοιότυποι. Στον πρώτο υπογράφει ως Νεόφυτος, ενώ στον δεύτερο ως Νικηφόρος. Πρόκειται προφανώς για το ίδιο πρόσωπο με τον παραπάνω γραφέα των τεσσάρων κωδίκων, έστω και με κάποιες μικροδιαφορές στην γραφή.

◊ Αρκετοί μελοποιοί με το όνομα Δανιήλ εμφανίζονται στα ψαλτικά χειρόγραφα κατά τον 17ο και 18ο αιώνα, χωρίς, τις περισσότερες φορές, να είναι δυνατή η σαφής διάκριση ή ταύτιση κάποιων από αυτούς³⁴. Σε πολλές επιγραφές του κώδικα υπ' αριθμόν 2 της αναφερθείσης συλλογής Georgian National Centre of Manuscripts "Korneli Kekelidze" συναντούμε την ταυτότητα του γραφέα και μελοποιού, σε αναφορές όπως: «ἡμέτερον Δανιήλ ἀρχιερέως», ή «ἡμέτερον ταπεινοῦ Δανιήλ ἀρχιερέως», ή «ἐμοῦ τοῦ εὐτελοῦς μητροπολίτου ἀχιταλίου Δανιήλ τοῦ Λεσβίου» ή «ἐμοῦ τοῦ εὐτελοῦς μητροπολίτου ἀχιταλίας», κ.ά.³⁵. Ο συγκεκριμένος κώδικας δεν περιλαμβάνει συνθέσεις

31. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ταμείον χειρογράφων*, 2005, σσ. 67-69 όπου και η ταύτιση των δύο χειρογράφων της Νάουσας. Για τον κώδικα της μονής Ιβήρων βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τα χειρόγραφα Δ΄*, 2015, σ. 980.

32. Βλ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Τα χειρόγραφα-Αγγλία*, 2008, σσ. 211-218, όπου και παραπομπές στην βιβλιογραφία για τους τέσσερις αυτούς κώδικες. Για τον κώδικα της Γενναδείου βλ. και ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Χειρόγραφα Γενναδείου Βιβλιοθήκης», 2011.

33. Περιγράφονται στον κατάλογο ΣΤΑΘΗ, *Τα χειρόγραφα Γ΄*, 1993.

34. Βλ. επί παραδείγματι σχετικό κείμενο του Κων. Καραγκούνη στην *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαιδεία*, τόμος 6, σσ. 13-14, την παρατιθέμενη εκεί βιβλιογραφία, καθώς και τα λήμματα που προηγούνται.

35. Οι μελοποιήσεις του Δανιήλ οι οποίες περιέχονται στον κώδικα είναι: *Οἱ τὰ χειρουβίμ «σύντομον» ἦχος πλ. β΄*, *Οἱ τὰ χειρουβίμ «κοινόν» ἦχος βαρύς*, *Τοῦ δείπνου Σου ἦχος α΄*, *Αἰνεῖτε ἦχος α΄*, *Νῦν αἱ δυνάμεις ἦχος πλ. α΄*, «σύντομον» *Γεύσασθε ἦχος πλ. α΄*, *ΣΥΝΘΕΣΙΣ τχ. 1 (2019)*

γνωστών μελοποιών του 18ου αιώνα³⁶, ενώ ο γραφέας του, αρχιερέας Δανιήλ, ανθολογεί και πολλά έργα τού «κὺρ Πέτρου Βυζαντιαίου καὶ νέου Εὐτυχέως» «καὶ ὄντως μουσικοῦ», ὅπως σταθερά τον αναφέρει, του ευρύτερα γνωστού ως Πέτρου Μπερεκέτη. Στο φ. 390α του κώδικα εντοπίστηκε και μια παραλλαγή της γνωστής από το αυτόγραφο του Πέτρου, Σινά 1449 επιγραφής, για την μελοποίηση από τον ίδιο του ὕμνου *Οἱ ἐλπίδα καὶ στήριγμα* σε ἦχο πλ. δ', με την ευκαιρία της ανοικοδόμησης του ναοῦ της Παναγίας Ελπίδας στο Κοντοσκάλι της Κωνσταντινουπόλεως το ἔτος 1682³⁷: «1682 ἐκτήσθη οἱ [!] ἐλπίδα τότε καὶ τὸ παρὸν ἐτονίθη παρὰ κὺρ Πέτρου· πλ. δ'»³⁸.

Οι συγκρίσεις ἔδειξαν ὅτι ὁ ἴδιος γραφέας ἔγραψε και τους κώδικες υπ' αριθμὸν 11 και 20 της συλλογῆς. Στον τελευταῖο ενσωματώνει και πάλι μελοποιήσεις του, οἱ οποίες εἶναι Πολυχρόνια στον Πατριάρχη Ιεροσολύμων Μελέτιο (1731-1737), στον αυθέντη της Βλαχίας Ιωάννη Μιχαήλ Ρακοβιτζή (17-10-1730 ἕως 24-10-1731 και Σεπτέμβριος 1741 ἕως Ιούλιος 1744) και στον αυθέντη της Μπογδανίας (=Μολδοβλαχίας) Ιωάννη Γρηγοράσκο Βοεβόδα (θητείες ἀπὸ το 1726 ὡς και το 1741 ἢ το 1748), ὅλοι σε ἦχο δ'. Δεν εἶναι εὐκόλη ἡ προσπάθεια ταύτισης του γραφέα και μελοποιουῦ αὐτοῦ με ἄλλους γνωστούς μουσικούς με το ἴδιο ὄνομα και καταγωγή ἀπὸ την Λέσβο, μάλιστα δε και αρχιερεῖς. Με συνδυασμὸ των πληροφοριῶν που παρατέθηκαν ἀπὸ τους κώδικες 2 και 20 μπορούμε να υποθέσουμε βέσιμα ὅτι γράφει, τουλάχιστον τον δεύτερο κώδικα, περί το 1731 ἢ λίγο υστερώτερα, ενώ ἡ ταυτότητα της γραφῆς μᾶς επιτρέπει να χρονολογήσουμε και τον υπ' αριθμὸν 2 την ἴδια περίπου εποχή.

Επίσης, δεν εἶναι εὐκόλο να εντοπιστεῖ κάποια «Αχιταλεία» ὡς μητρόπολη ἢ τοπωνύμιο. Μάλλον το κοντινότερο στο «Αχιτάλεια» εἶναι το «Αγχιαλεία» δηλαδή «Αγχίαλος», ἡ πόλη κοντά στην θάλασ-

Γεύσασθε ἦχος α', Ποτήριον ἦχος βαρὺς, Σωτηρίαν εἰργάσω ἦχος πλ. α', Σῶμα Χριστοῦ ἦχος δ'.

36. Με την εξαίρεση των «ἐκ τοῦ Χρυσάφου» χερουβικών τού ἱερέως και «Οἰκονόμου» Αντωνίου, ὁ ὁποῖος ὅμως ξεκινᾶ την μουσική του πορεία περίπου στα 1675 και επεκτείνεται και στα πρώτα χρόνια του ἐπόμενου αἰώνα.

37. Βλ. την παλαιότερη αναφορά: ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, *Χειρόγραφα Εκκλησιαστικῆς μουσικῆς*, 1980, σσ. 143-144 και το σχετικὸ πανομοιότυπο ἐκεῖ.

38. Δυστυχῶς και αὐτὸς ὁ ναός του 1682 (που χτίστηκε μετὰ την πυρκαϊά που κατέστρεψε τέσσερις ἐκκλησίες της περιοχῆς το 1660) κήκε το 1719, ὅταν ὁ Μπερεκέτης μάλλον δεν ζούσε πια.

ΣΥΝΘΕΣΙΣ τχ. 1 (2019)

σα. Σε επισκοπικούς καταλόγους της Αγχιάλου συναντούμε ένα μητροπολίτη Δανιήλ στα τελευταία 30 περίπου χρόνια του 17ου αιώνα, ενώ στις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα δεν φαίνεται να υπάρχει τέτοιο όνομα. Επιπρόσθετα, έχει ενδεχομένως σημασία για την ευρύτερη θέση του «Δανιήλ Αχιταλείας» στα τεκταινόμενα την εποχή του, η μελοποίηση των συγκεκριμένων Πολυχρονισμών του κώδικα 20. Η έως τώρα έρευνα δεν κατάφερε να ταυτίσει τον εν λόγω μουσικό αρχιερέα με κάποιον άλλο, όλες οι παραπάνω πληροφορίες όμως προσφέρονται εδώ ως αρχική και άγνωστη έως σήμερα βάση για περαιτέρω αναζήτηση.

◊ Ο πολύγλωσσος (καθώς μιλούσε έξι γλώσσες!) ιερομόναχος Γερμανός καταγόταν από την Κρήτη, έφτασε στο Άγιον Όρος στα 1711, και μετακινήθηκε στην μονή Αγίας Τριάδος του Ολύμπου στα 1721, όπου και πέθανε στα 1760. Είναι γνωστός δάσκαλος της μουσικής στην ευρύτερη περιοχή της κεντρικής Μακεδονίας και κωδικογράφος με πάνω από 23 ψαλτικά χειρόγραφα την περίοδο 1714-1754. Έχει πολύ χαρακτηριστικό γραφικό χαρακτήρα, είναι όμως άτεχνος και βιαστικός, ίσως λόγω των πολλών του ενασχολήσεων. Στα αυτόγραφα του θα πρέπει τώρα να προστεθούν οι κώδικες British Library-Hirsch III 695, Πατριαρχικού Ιδρύματος Πατερικών Μελετών M 4 (έτος 1748) και άλλος ένας που εμφανίστηκε σε κατάλογο δημοπρασιών στην Αθήνα το έτος 2015³⁹.

◊ Με βάση τον συνδυασμό πληροφοριών από πολλά χειρόγραφα διαπίστωσα ότι μαθητής του Γερμανού ήταν ο ιερομόναχος Μακάριος από την Βέροια, μαθητής του Μακαρίου ήταν ο ιερομόναχος Μελέτιος από την Νάουσα (τον οποίο ταύτισα ως γραφέα του κώδικα Καρά 13-βλ. υποσ. 6), και μαθητής του Μελετίου ήταν ένας άλλος καταπληκτικός κωδικογράφος και μελοποιός στον οποίο θα αναφερθώ παρακάτω, ο ιερομόναχος Κύριλλος ο Ναουσαίος.

39. Για τον Γερμανό και τα χειρόγρατά του βλ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Άνθηση*, 2004, σσ. 388-390 όπου πλήρης βιβλιογραφία, και Εμμανουήλ Γιαννόπουλου Στ., «Γερμανός ιερομόναχος από την μονή Αγ. Τριάδος», *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος 5, σσ. 124-125. Για τον κώδικα Hirsch βλ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Τα χειρόγραφα-Αγγλία*, 2008, σσ. 144-150. Για το χειρόγραφο του Ιδρύματος βλ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Χειρόγραφα Πατριαρχικού Ιδρύματος», 2016 και ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Ψαλτική Τέχνη*, 2008, σ. 352. Για τον τελευταίο κώδικα: *Βέργος. Σπάνια βιβλία, χειρόγραφα, έγγραφα και χαρακτικά. Δημοπρασία 5 Νοεμβρίου 2015*, λαχνός 131. ΣΥΝΘΕΣΙΣ τχ. 1 (2019)

◊ Ένα πολύ ενδιαφέρον φαινόμενο στο α' μισό του 18ου αιώ-
νος αλλά και λίγο αργότερα, είναι το γεγονός ότι υπάρχουν γραφείς οι
οποίοι προσπαθούν να συγκεντρώσουν σε ένα τόμο όλες σχεδόν τις
μελοποιήσεις των προηγούμενων αιώνων για τις ακολουθίες του Ε-
σπερινού, του Όρθρου και της Θείας Λειτουργίας. Πρόκειται για πε-
ρίφημες και ογκώδεις *Παπαδικές* χρονολογημένες ή μη, από γραφείς
που δηλώνουν το όνομά τους ή παραμένουν ανώνυμοι. Ένας από τους
πρώτους που δημιουργούν τέτοια πολύφυλλα χειρόγραφα είναι ο τότε
λαμπαδάριος και μετέπειτα πρωτοψάλτης Ιωάννης ο Τραπεζούντιος
με τον κώδικα Μ. Λαύρας Μ 93 στα 1728. Πέρα από την μεγάλη
μουσικολογική αξία αυτών των τόμων, ιδιαίτερη, κάποιες φορές, είναι
και η παλαιογραφική τους αξία. Ως ένα παράδειγμα τέτοιου χειρο-
γράφου θα ήθελα να αναφέρω τον κώδικα που φυλάσσεται σήμερα
στο Κόρθι της Άνδρου και είναι γραμμένος μετά το 1725-1730. Ο
κωδικογράφος παραμένει ανώνυμος, τα τελευταία χρόνια όμως διαπί-
στωσα ότι ο ίδιος έγραψε με την ίδια φιλοπονία τους κώδικες Μπενά-
κη ΤΑ 6, Μ. Λαύρας Ε 155, και τα φφ. 1-524 του κώδικα ΕΒΕ 897⁴⁰.
Πρόκειται για μια καταπληκτική περίπτωση κωδικογράφου, με στα-
θερό και καλλιτεχνικό γραφικό χαρακτήρα, ο οποίος δημιουργεί πο-
λύφυλλα χειρόγραφα, άξια μεγάλου θαυμασμού.

◊ Τα φφ. 531α-556β του τελευταίου κώδικα (ΕΒΕ 897) διαπί-
στωσα ότι έγραψε ο γνωστός μουσικός Δαμασκηνός Αγραφορενδι-
νιώτης⁴¹. Η σύγκριση των φύλλων αυτών με τον κώδικα Ξηροποτά-
μου 309 του Δαμασκηνού (έτος 1789)⁴² έδειξε ότι οι γραφείς ταυτίζο-
νται. Του Δαμασκηνού είναι και ο κώδικας Oxford, MS. Buchanan e.
19⁴³, πιστεύω και το χειρόγραφο της μονής Neamt gr. 8⁴⁴, λίγα φύλλα

40. Πανομοιότυπα από τον κώδικα Μπενάκη: ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Ψαλτική Τέ-
χνη*, 2008, σσ. 217-218. Για την ταύτιση του γραφέα του κώδικα της Άνδρου και του
κώδικα Μπενάκη βλ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Τα χειρόγραφα Άνδρου*, 2005, σ. 99. Για την
ταύτιση και με τον κώδικα της Λαύρας βλ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Χειρόγραφα Ψαλτικής
στο μουσείο Μπενάκη», 2003, σ. 376, υποσ. 18. Βλ. και ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Κατάλογος
χφφ Μπενάκη*, 2017, σ. 217. Τα φφ. του κώδικα της ΕΒΕ ταύτισα πρόσφατα ως προϊόντα
της γραφίδος του ίδιου μουσικού.

41. Με καταγωγή από την ορεινή Ρεντίνα των Αγράφων, στην οποία κατά τον 18ο
αιώνα λειτουργούσε μεγάλη βιβλιοθήκη και σχολή, πλησίον δε υπάρχει η μονή Κοιμή-
σεως της Θεοτόκου Ρεντίνας;

42. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, *Χειρόγραφα Εκκλησιαστικής μουσικής*, 1980, πανομοιό-
τυπο 94. Βλ. και ΣΤΑΘΗ, *Τα χειρόγραφα Α'*, 1975, σσ. 119-120.

43. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Τα χειρόγραφα-Αγγλία*, 2008, σσ. 208-209, 463.
ΣΥΝΘΕΣΙΣ τχ. 1 (2019)

του σύμμεικτου κώδικα της Κεντρικής Βιβλιοθήκης του Ιασίου Π-72, ενώ και τα χειρόγραφα Αγίου Όρους-Αγ. Άννης 89 και 238 μοιάζουν πολύ με την γραφίδα του.

◊ Με αφορμή την αναλυτική περιγραφή του κώδικα μονής Αγίας Άνδρου 34 (έτος 1756) διαπίστωσα ότι ο ίδιος κωδικογράφος ιερομόναχος Νεκτάριος (ο Μυτιληναίος) δημιούργησε μια σειρά ακόμη κωδίκων: EBE-MΠΤ 719 (έτος 1740), EBE-MΠΤ 464 (περί το έτος 1750), Ιβήρων 957, Μ. Λαύρας Η 124 (έτος 1750), Κοραή 40 (172) (έτος 1739), αλλά και μονής Υψηλού 40 και Ιεροσολύμων 543. Οι κώδικες Σινά 1569, Μ. Λαύρας-ακαταλογογράφητα 202 και Πανεπιστημίου Duke 87 μάλλον προέρχονται επίσης από τον ίδιο (για όλες αυτές τις αναφορές βλ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Τα χειρόγραφα Άνδρου*, 2005, σσ. 187-211). Και άλλα χειρόγραφα μοιάζουν να προέρχονται από το χέρι του, όπως ίσως ο αχρόνιστος κώδικας Μαρκιανής βιβλιοθήκης Gr. II, 141 στο φ. 129α του οποίου διαβάζουμε: «ἐγράφει διὰ χειρὸς ἐμοῦ νεκταρίου ιερομονάχου ἐκ νήσου μετηλήνης» (Tessari Silvia, *Catalogo dei manoscritti musicali Bizantini della Biblioteca Nazionale Marciana*, 2017, σσ. 375-386).

◊ Εξαιρετικός γραφέας των μέσων και του γ' τετάρτου του 18ου αιώνα είναι ο Δαβίδ από την Σκόπελο. Είναι γνωστό ότι από την νήσο Σκόπελο προέρχονται αρκετοί μουσικοί κωδικογράφοι, ίσως εξ αιτίας και της σχέσης της με το Άγιον Όρος⁴⁵. Τέσσερα τουλάχιστον χειρόγραφα του Δαβίδ ήταν γνωστά μέχρι πρότινος (Καυσοκαλυβίων 44 έτος 1742, Άνδρος-μονής Αγίας 49 έτος 1769, Γρηγορίου 25 [πιθανώς], EBE 893 έτος 1747). Όλα είναι γραμμένα με ιδιαίτερη επιμέλεια και πολύ προσεγμένο μικρόσχημο γραφικό χαρακτήρα και ένα από αυτά (Καυσοκαλυβίων 44, έτος 1742) περιλαμβάνει λαϊκότροπες παραστάσεις εορτών. Στα αυτόγρατά του πιστεύω ότι θα πρέπει να προστεθεί και ο κώδικας Ιβήρων 998 στον οποίο, πέρα από την εγγύτητα του γραφικού χαρακτήρα, παρατηρούμε κοινά στοιχεία με τα υπόλοιπα ως προς την ύλη του. Στους κώδικες EBE 893, Ιβήρων 998 (χρυ-

44. Vasile Vasile, *Catalogul manuscriselor de muzică sacră din Biblioteca mănăstirii Neamț*, σσ. 210 κ.ε.

45. Για σχετικό σχολιασμό βλ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Τα χειρόγραφα Άνδρου*, 2005, σ. 248.

σοτυπία στην στάχωση) ο γραφέας απεικόνισε τον προφήτη Δαβίδ, ως μια σύνδεση με την εκκλησιαστική μουσική και το όνομά του⁴⁶.

◊ Ο μεγάλος μελοποιός, δάσκαλος και πρωτοψάλτης του Οικουμενικού Πατριαρχείου Ιωάννης από την Τραπεζούντα πέθανε στα 1770. Έως πρόσφατα γνωρίζαμε τουλάχιστον οκτώ χειρόγραφα γραμμένα από το χέρι του, όλα χρονολογημένα την περίοδο 1728-1769 (Λαύρας Μ 93 [έτος 1728], Δοχειαρίου 342 [έτος 1734], Ιεροσολύμων 323 [έτος 1734], Μετέωρα-Αγ. Στεφάνου 52 [έτος 1743], Ιεροσολύμων 572 [έτος 1745], Ι.Μ. Παμμεγίστων Ταξιαρχών Νηλείας [έτος 1748], Ψάχου 72/222 [έτος 1766], Ιβήρων 1157 [έτος 1769]). Σε αυτά θα πρέπει αναμφίβολα να προστεθεί τώρα και εκείνο της συλλογής Σίμωνα Καρα 43 (το οποίο όμως είναι αχρονολόγητο), καθώς και τα φφ. 181α-183β του κώδικα Ιβήρων 1975 (με βάση σχετικό έλεγχο και ταύτιση)⁴⁷.

◊ Πολύ χαρακτηριστικό μεγαλόσχημο γραφικό χαρακτήρα έχει ο Σταυράκης ή Σταυρής που ήταν μαθητής του Πατριαρχικού πρωτοψάλτη Δανιήλ, αλλά και του τραγουδιστή στο παλάτι του σουλτάνου Ζαχαρία, και γράφει ψαλτικά χειρόγραφα στο γ' τέταρτο του 18ου αιώνα (στα έτη 1760-1774). Διαπίστωσα πρόσφατα ότι στο χειρόγραφό του Αγ. Άννης 228 δηλώνει ότι προέρχεται από την ενορία των Εξ Μαρμάρων της Κωνσταντινούπολης, ενώ στον κώδικα Αγίας Πετρούπολης 33 υπογράφει ως πρωτοψάλτης στα 1765⁴⁸. Στα έξι περι-

46. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Τα χειρόγραφα Άνδρου*, 2005, σσ. 243-248 όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία για τον Δαβίδ. Για τον κώδικα Κανσοκαλυβίων βλ. Παταπίου μοναχού Κανσοκαλυβίτου, *Κατάλογος των χειρογράφων κωδίκων του Κυριακού της σκήτης Αγίας Τριάδος Κανσοκαλυβίων*, 2005, όπου και πολλές φωτογραφίες.

47. Για τους κώδικες Λαύρας, Δοχειαρίου και Ιβήρων 1157 βλ. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, *Χειρόγραφα Εκκλησιαστικής μουσικής*, 1980, όπου και πανομοιότυπα (εδώ ο κώδ. Ιβήρων αναφέρεται ως «1241»). Για τους δύο τελευταίους βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τα χειρόγραφα Α'*, 1975 και ΣΤΑΘΗ, *Τα χειρόγραφα Δ'*, 2015, αντίστοιχα. Για τον Ιβήρων 1975 βλ. στο τελευταίο δημοσίευμα του Στάθη. Για τον κώδικα Μετεώρων: ΣΤΑΘΗ, *Κατάλογος χειρογράφων Μετεώρων*, 2006. Για τα χειρόγραφα Ιεροσολύμων: Αθανασίου Παπαδόπουλου-Κεραμέως, *Ιεροσολυμιτική βιβλιοθήκη, ήτοι κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις του αγιοτάτου αποστολικού τε και καθολικού ορθοδόξου πατριαρχικού θρόνου των Ιεροσολύμων και πάσης Παλαιστίνης αποκειμένων Ελληνικών κωδίκων*. Τόμος πρώτος, Εν Πετρούπολει 1891, σσ. 371 και 481 και για εκείνο της μονής Ταξιαρχών: Κωνσταντίνου Καραγκούνη, «Η ψαλτική τέχνη στη Μαγνησία», *Εν Βόλω*, 34/35, 2009.

48. Πανομοιότυπο του κολοφώνα του κώδικα Αγ. Άννης στο βιβλίο ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Ψαλτική Τέχνη*, 2008, σ. 292, και του κώδικα Αγίας Πετρούπολης στον τόμο ΕΒΓΕΝΙΪ ΓΕΡΤΣΜΑΝ Β., *ГРЕЧЕСКИЕ МУЗЫКАЛЬНЫЕ РУКОПИСИ ПЕ-ΣΥΝΘΕΣΙΣ* τχ. 1 (2019)

που παλαιότερα γνωστά δικά του χειρόγραφα πρόσθεσα άλλα έξι πριν λίγα χρόνια⁴⁹, και τώρα σε αυτά τα δώδεκα πρέπει να προστεθούν και άλλα: ένα που εμφανίστηκε σε δημοπρασία στην Αθήνα το 2014, ο β' γραφέας του κώδικα Καρά 8⁵⁰, τα φύλλα που περιέχουν την Προθεωρία του κώδικα Craïona, Arhivele Statului 27, τα φφ. 59α-62α του χειρογράφου Ρουμανικής Ακαδημίας στο Βουκουρέστι 925 (όπου διαπίστωσα ότι γράφει κοσμικά άσματα), το χειρόγραφο gr. 1165 της ίδιας Βιβλιοθήκης (Μεγάλες Ώρες), και το χειρόγραφο της μονής Sinaia 51 πάλι στην Ρουμανία. Ενδιαφέρον είναι ότι στο γ' τέταρτο του 18ου αιώνα ο Σταυράκης γράφει με ένα τρόπο που θυμίζει την γραφή των παλαιότερων μουσικών χειρογράφων.

◊ Στο Πήλιο αντιγράφει χειρόγραφα ο ιερομόναχος Γαβριήλ από την μονή Αγ. Λαυρεντίου (μαθητής του πρωτοψάλτη Λάρισας Αναστασίου Ραψανιώτου). Είναι μάλλον άτεχνος γραφέας. Πέρα από περίπου έξι-επτά δικά του χειρόγραφα τα οποία τα τελευταία χρόνια έχουν γίνει γνωστά (I.M. Αγ. Λαυρεντίου 11 [έτος 1771], 12, και 13 [έτος 1776], Κρατικής Βιβλ. Ρωσίας-Μόσχα Φ 270 Ια, 45 [έτος 1766], Ιβήρων 1035 και 1063 [έτος 1779] και μάλλον άλλο ένα σε ιδιωτική συλλογή), ταύτισα ότι δικοί του είναι και οι κώδικες Καρά 15 και 37 που έχουν μάλιστα συνεχόμενη αρίθμηση φύλλων⁵¹.

◊ «Ιωάσαφ» είναι το όνομα αρκετών μουσικών και κωδικογράφων, ιδιαίτερα κατά τον 18ο και τις αρχές του 19ου αιώνα. Ένας από τους εξαιρετικούς τέτοιους κωδικογράφους ψαλτικών τόμων είναι ο Ιω-

ТЕРБУРГА. Камалос Том II, 1999 [Γκέρτσμαν Ευγένιου, *Τα Ελληνικά μουσικά χειρόγραφα της Πετρούπολεως. Κατάλογος. Τόμος Β'.* Βιβλιοθήκη της Ρωσικής Ακαδημίας των επιστημών. Το Αρχείο της Ρωσικής Ακαδημίας των επιστημών. Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου. Ερμιτάζ, Εν Αγία Πετρούπολει 1999], πίνακας 30.

49. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Τα χειρόγραφα Άνδρου*, 2005, σσ. 175-76. Για τον κώδικα Οξφόρδης ο οποίος μνημονεύεται στον τόμο αυτό βλ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Τα χειρόγραφα-Αγγλία*, 2008, σσ. 272-273.

50. Για τον κώδικα δημοπρασίας βλ. Βέργος. *Σπάνια βιβλία, χειρόγραφα, έγγραφα και χαρακτικά. Δημοπρασία 1 Νοεμβρίου 2014*, λαχνός 127. Για τον κώδικα Καρά βλ. την υποσ. 6 παραπάνω.

51. Για τα χειρόγραφα του Αγίου Λαυρεντίου βλ. πανομοιότυπα στον τόμο ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Ψαλτική Τέχνη*, 2008, σσ. 213-215. Για τον κώδικα της Ρωσίας: Шеховцова И. П., «ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЙ СПИСОК К КАТАЛОГУ ГРЕЧЕСКИХ ПЕВЧЕСКИХ РУКОПИСЕЙ МОСКОВСКИХ СОБРАНИЙ. РОССИЙСКАЯ ГОСУДАРСТВЕННАЯ БИБЛИОТЕКА» [*ΜΥΣΙΚΑΛΉ ΑΡΧΕΟΓΡΑΦΙΑ* - 2013 [РОССИЙСКАЯ АКАДЕМИЯ МУЗЫКИ ИМЕНИ ГНЕСИНЫХ]], σ. 176, αλλά και δική μου αυτοψία. Για τα δύο της Ιβήρων: ΣΤΑΘΗ, *Τα χειρόγραφα Δ'*, 2015.

ΣΥΝΘΕΣΙΣ τχ. 1 (2019)

άσαφ ο Βατοπαιδινός που δημιούργησε με περισσή τέχνη το χειρόγραφο Βατοπαιδίου 1437 στην Κοζάνη το έτος 1763, και είναι ο ίδιος που έγραψε με παρόμοια χαρακτηριστικά και τον κώδικα συλλογής Α.Π.Θ. 1 στην μονή της μετανοίας του το έτος 1771, δηλώνοντας την καταγωγή του από την Πάρο⁵². Για τους υπόλοιπους γραφείς με το ίδιο όνομα και τα ενδιαφέροντα χειρόγρατά τους σε Ελλάδα και εξωτερικό ίσως γίνει λόγος σε άλλη ευκαιρία.

◇ Στην Νάουσα και στην Βέροια της Μακεδονίας αλλά και στα Ιεροσόλυμα αντιγράφει κώδικες με χαρακτηριστική καλαισθησία ο ιερομόναχος και αρχιμανδρίτης Πελαγωνίας Κύριλλος ο Ναουσαίος, ο οποίος, όπως ήδη ανέφερα, ήταν άμεσος ή έμμεσος μαθητής άλλων μεγάλων μουσικών της περιοχής⁵³. Τα τελευταία χρόνια εντοπίστηκαν συνολικά τέσσερα χειρόγραφα γραμμένα από το χέρι του, και πρόσφατα ταύτισα και άλλα δύο ως δικά του δημιουργήματα. Το ένα από τα τελευταία είναι το Ξηροποτάμου 333, και το άλλο ένας κώδικας μνημειακής μορφής με παραπάνω από 726 φύλλα και διαστάσεις 32x22 εκατοστών, που φυλάσσεται στο Ησυχαστήριο «Άγ. Ιωάννης ο Θεολόγος και Άγ. Αρσένιος ο Καππαδόκης» πλησίον της Σουρωτής. Οι διαστάσεις του κώδικα είναι κάτι ασυνήθιστο στην ιστορία της χειρόγραφης ψαλτικής παράδοσης και μάλιστα κατά τον 18ο αιώνα. Είναι μια προσπάθεια του Κυρίλλου να συγκεντρώσει τα περισσότερα μελοποιήματα των βασικών ακολουθιών της ορθόδοξης εκκλησίας, ανάλογη με εκείνες του α' μισού του 18ου αιώνα. Ο εξαιρετικός τρόπος με τον οποίο φιλοτεχνεί τα θεωρητικά του σχεδιαγράμματα, τις αρχικές επιγραφές και η συνολική διακόσμηση του τόμου τον κατα-

52. Για το χειρόγραφο της Βατοπαιδίου, πέρα από τον γνωστό κατάλογο του Ευστρατιάδη βλ. και Γρηγορίου Στάθη Θ., «Τα μουσικά χειρόγραφα» [της ιεράς μονής Βατοπαιδίου] στον τόμο *ΙΕΡΑ ΜΕΓΙΣΤΗ ΜΟΝΗ ΒΑΤΟΠΑΙΔΙΟΥ. ΠΑΡΑΔΟΣΗ-ΙΣΤΟΡΙΑ-ΤΕΧΝΗ* τόμ. Β', Άγιον Όρος 1996, σσ. 598-604, ενώ για τον κώδικα του Α.Π.Θ. βλ. Πολίτη Λίνου, *Κατάλογος χειρογράφων του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* Επιμέλεια-συμπληρώσεις: Π. Σωτηρούδη, Α. Σακελλαρίδου-Σωτηρούδη (Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης-Κεντρική Βιβλιοθήκη), Θεσσαλονίκη 1991.

53. Βλ. παραπάνω την αναφορά μου στον ιερομόναχο Γερμανό. Επίσης, όσα σημείωσα στο ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ταμείον χειρογράφων*, 2005, σ. 106 για πιθανή σχέση μαθητείας του Κυρίλλου με τον ιερέα, κωδικογράφο και μελοποιό Δημήτριο, Νομοφύλακα Βεροίας.

τάσσουν στα καλύτερα δείγματα μουσικής κωδικογραφίας των νεώτερων χρόνων⁵⁴.

◊ Μαζί με τον πρωτοψάλτη Ιωάννη τον Τραπεζούντιο, τρεις ακόμη κορυφαίες μουσικές προσωπικότητες μεσουραρούν εκείνα τα χρόνια στην Κωνσταντινούπολη, οι οποίες άμεσα ή έμμεσα μαθητεύουν σε αυτόν. Ωστόσο, δεν φαίνεται να έχουν μαθητεύσει ή διακριθεί και στην τέχνη της κωδικογραφίας, καθώς δεν υπάρχουν συγκροτημένα και καλογραμμένα χειρόγραφα από το χέρι τους. Πρόκειται για τον λαμπαδάριο Πέτρο τον Πελοποννήσιο (†1778)⁵⁵, και τους πρωτοψάλτες Δανιήλ (†1789) και Ιάκωβο (†1800). Τα τεράστια σε όγκο και υπέρ-πολύτιμα σε μουσική αξία έργα τους αντιγράφονται συστηματικά από τους μαθητές τους σε εξαιρετικούς κώδικες. Κυριότερος από τους τελευταίους, ο οποίος γνώρισε και μαθήτευσε και στον Τραπεζούντιο, ήταν ο δομέστικος, λαμπαδάριος και τελικά πρωτοψάλτης Πέτρος ο Βυζάντιος (†1808), του οποίου η κωδικογραφική και η εν γένει δραστηριότητα είναι τεράστιας σημασίας. Ο Βυζάντιος ήταν μια πολυσύνθετη προσωπικότητα: καλλίφωνος ψάλτης, εξαιρετικός δάσκαλος της μουσικής, άριστος γνώστης και αναλυτής-εξηγητής της μουσικής σημειογραφίας⁵⁶ και συνθέτης πολύ μελωδικών έργων. Τα χειρόγραφα του τα οποία έχουν έως τώρα εντοπιστεί υπερβαίνουν τα 45 και θα παρουσιαστούν αναλυτικά σε ειδική μονογραφία η οποία ετοιμάζεται από εμένα, μαζί με όλη την ψαλτική του δράση. Πάντως, τα τελευταία χρόνια εντόπισα και άλλους δικούς του κώδικες, ενώ με την έρευνά μου αποκλείστηκαν λίγα άλλα, τα οποία παλαιότερα είχαν σημειωθεί

54. Στο βιβλίο ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ταμείον χειρογράφων*, 2005, σσ. 35-48, 86-107 περιγράφονται τα αυτόγραφα του Εράτυνας 4 και Ησυχαστηρίου, και καταγράφονται όλες οι υπόλοιπες πληροφορίες για τον Κύριλλο.

55. Στον Πέτρο αποδίδονται κάποια μάλλον προχειρογραμμένα τεύχη (κυρίως τα 1, 2, 3 της συλλογής Γριτσάνη στην Ζάκυνθο, τα Ψάχου 137 και ντοσφέ 60, το BAR 927 και το πρώην Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινούπολης 44), στα οποία όμως δεν υπάρχει ξεκάθαρα η υπογραφή του.

56. Βλ. Εμμανουήλ Γιαννοπούλου, «Η επίδραση του έργου του Πέτρου του Βυζαντίου († 1808) στην διαμόρφωση της Νέας Μεθόδου της Ψαλτικής (1814 κ.ε.)», εισήγηση στο 8ο Διατμηματικό Μουσικολογικό Συνέδριο "Επιδράσεις και αλληλεπιδράσεις" (Μέγαρο Μουσικής Αθηνών, 25/27-11-2016). Δημοσιευμένη στα ηλεκτρονικά Πρακτικά του Συνεδρίου στην ιστοσελίδα της Ελληνικής Μουσικολογικής Εταιρείας (σσ. 533-545).

ως δικά του⁵⁷. Μνημονεύω εδώ τα χειρόγραφα Ιβήρων 1031 (έτος 1781)⁵⁸, Αγ. Νικολάου Άνδρου 32⁵⁹, ιδιωτικής συλλογής Κων. Γούλα, Αγ. Παύλου 17⁶⁰ και τα φύλλα 4α-72β του κώδικα Ιασίου-Μητρόπολης Μολδαβίας 7 (ένα ιδιαίτερα σημαντικό Ειρμολόγιο που ο Πέτρος ο Βυζάντιος υπέγραψε στο φ. 70α τον Δεκέμβριο του έτους 1791, και το οποίο θα μας απασχολήσει και παρακάτω⁶¹). Ακόμη, με βάση το υπογεγραμμένο από τον Πέτρο στα 1782 χειρόγραφο Paris-Bibl. Nationale- Suppl. Grec 1139 διαπίστωση ότι και ο τόμος Καρά 59, ένα σπάραγμα στο Πανεπιστήμιο του Yale (περιέχει την αρχή του παλαιού Αναστασιματαρίου σε μετάφραση στα σλαβονικά από τον Πέτρο Πελοποννήσιο) και το χειρόγραφο Ιβήρων 1111 είναι σίγουρα γραμμένα από τον ίδιο, με ένα ελαφρά διαφορετικό (της νεότητάς του) γραφικό χαρακτήρα, σε σχέση με τα μεταγενέστερά του χειρόγραφα⁶². Με βάση τα σπουδαία αυτόγραφα του Πέτρου του Βυζαντί-

57. Στην δεύτερη κατηγορία ανήκουν μερικά, όπως το Κρατικής Βιβλιοθήκης Ρωσίας (πρώην Λένιν) Φ. 270 1a No 48 (αρ. Παπουλίδη 91 [Κων/νου Παπουλίδη, «Συνοπτική αναγραφή Ελληνικών χειρογράφων και εγγράφων της βιβλιοθήκης Lenin της Μόσχας», *Θεολογία* 52 (1981), σ. 489]) η αυτοψία στο οποίο φανέρωσε ότι είναι αυτόγραφο του Αποστόλου Κώνστα (βλ. και ΠΟΛΙΤΗ Λ.-ΠΟΛΙΤΗ Μ., «Βιβλιογράφοι 17ου-18ου αιώνα», 1994, σ. 608 όπου το χειρόγραφο εμφανίζεται ως αυτόγραφο του Πέτρου του Πελοποννησίου).

58. Το χειρόγραφο περιγράφεται στον κατάλογο ΣΤΑΘΗ, *Τα χειρόγραφα Δ'*, 2015 όπου πιθανολογείται η γραφή του από τον Πατριαρχικό πρωτοψάλτη. Η αυτοψία μου φανέρωσε ότι είναι πράγματι γραμμένο από τον Βυζάντιο.

59. Βλ. την αναλυτική του περιγραφή στον κατάλογο ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Τα χειρόγραφα Άνδρου*, 2005.

60. Η αρχική επιγραφή αυτού του κώδικα του κ. Γούλα: «Ἀρχὴ σὺν Θεῷ ἁγίῳ τοῦ παρόντος Εἰρμολογίου, ὅπερ συνετέθη κατὰ τὸ σύντομον ὕφος τῆς Ἁγίας τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας κατ' ἥχον, καὶ ἕτερά τινα ἀναγκαῖα, δι' αἰτήσεως τοῦ ὁσιολογιώτατου ἐν μοναχοῖς κὺρ Ἀκακίου, ἐκ τῆς ἱερᾶς καὶ σεβασμίας μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, παρ' ἐμοῦ Πέτρου λαμπαδαρίου τοῦ Βυζαντίου». Ευχαριστώ ιδιαίτερα τον συνάδελφο καθηγητή Μιχ. Στρουμπάκη για την πληροφορία ύπαρξης του κώδικα, όπως και τον κάτοχο του αγαπητό κ. Γούλα για την δυνατότητα αυτοψίας σε αυτόν. Ο κώδικας 17 της μονῆς Αγ. Παύλου περιγράφεται στον κατάλογο ΣΤΑΘΗ, *Τα χειρόγραφα Γ'*, 1993, σσ. 33-34. Η αυτοψία έδειξε ότι είναι γραμμένος από τον Πέτρο Βυζάντιο.

61. Το χειρόγραφο δεν εμφανίζεται στο δημοσίευμα του Florin Bucescu, "Cântarea psaltică în manuscrisele moldovenești din secolul XIX. Ghidul manuscriselor psaltice – Moldova, sec. XIX Vol. I, Vol II", *Artes*, 2009, όπου υπό τον αριθμό 7 της βιβλιοθήκης αυτής αναγράφεται άλλο χειρόγραφο. Ωστόσο, μετά από έρευνα διαπίστωσα ότι στην αναφερθείσα συλλογή υπό τον αριθμό 7 υπάρχει το χειρόγραφο το οποίο παρουσιάζω.

62. Για το σπάραγμα του Yale βλ. STEFANOVIĆ-VELIMIROVIĆ, "Peter Lampadarios and Metropolitan Serafim of Bosna", *Studies in Eastern Chant* I, (1966) σσ. 67 *ΣΥΝΘΕΣΙΣ* τχ. 1 (2019)

ου, οι μαθητές του Γρηγόριος και Χρύσανθος προχώρησαν αργότερα στην περαιτέρω απλοποίηση της μουσικής σημειογραφίας και τον τελικό σχηματισμό της Νέας Μεθόδου. Οι επίτομες ψαλτικές συλλογές των έργων του βασικού δασκάλου του, Πέτρου του Πελοποννησίου, τις οποίες εκείνος καλαίσθητα δημιούργησε και αντέγραψε πολλές φορές, μετεγράφηκαν στην σημειογραφία αυτή, και ήταν οι πρώτες που εκδόθηκαν μετά το 1820.

Ένας γραφέας με κάπως συγγενή γραφή με τον Βυζάντιο έγραψε τον κώδικα Καρά 56. Ταύτισα ως τόμους του ίδιου πολύ χαρακτηριστικού κωδικογράφου τα χειρόγραφα Καϊρείου Βιβλιοθήκης Άνδρου 46 (πρώην Διονυσίου Ψαριανού 8) όπου υπάρχει μέλος «κατά την τάξιν της Χίου», Αγ. Παύλου 35 (γραφέας ο Ανδρέας ο Χίος;) ⁶³, Ιβήρων 1133 ⁶⁴, Σινά 1476 και Ψαριανού 7 (Ψαριανού Στέλλας, «Κατάλογος χειρογράφων κωδίκων της βιβλιοθήκης του Μητροπολίτου Σερβίων και Κοζάνης Διονυσίου (Ψαριανού)», *Οικοδομή* 1959).

◊ Τα θαυμάσια και κλασικά μουσικά έργα του πρωτοψάλτου Ιακώβου τα οποία καταγράφηκαν για πρώτη φορά στα χειρόγραφα την περίοδο 1794-95 αντέγραψαν αυτούσια πολλοί μουσικοί σε όμοιους τόμους. Μετά από συγκρίσεις διαπίστωσα ότι ένας από αυτούς, άδηλος, έγραψε αναμφίβολα τους τόμους Ιβήρων 1042 (έτος 1808) και Καρά 65 που περιέχουν ακριβώς τα Άπαντα του Ιακώβου, καθώς και τον Ιβήρων 1131 (Δοξαστάριο Πέτρου Πελοποννησίου, έτος 1804).

◊ Ο Πατριαρχικός δομέστικος στα τέλη του 18ου αιώνα Αθανάσιος Φωτεινός είναι γνωστός κωδικογράφος. Όπως διαπίστωσα, στα προϊόντα της δραστηριότητάς του αυτής πρέπει να προστεθούν οι κώδικες Καρά 71 (έτος 1784), μονής Σταυροπόλεως (Βουκουρέστι) 48 και λίγα φύλλα του χειρογράφου Κεντρικής Βιβλιοθήκης Ιασίου Π-72. Διαπίστωσα επίσης ότι το μεγαλύτερο τμήμα του κώδικα Αγ. Παύλου 40 είναι αναμφισβήτητα προϊόν του καλάμου του, όπως και τα φφ. 64α κ.ε. του κώδικα Ψάχου 77/226.

◊ Ο Απόστολος Κώνστας, μαθητής του Πέτρου του Βυζαντίου, ήταν ένας σημαντικός και πολύ γνωστός μουσικός από την Χίο που

κ.ε. (όπου και φωτογραφία) και για τον κώδικα της Ιβήρων, τον οποίο μελέτησα με αυτοψία, τον κατάλογο ΣΤΑΘΗ, *Τα χειρόγραφα Δ'*, 2015.

63. Για τα δύο τελευταία χειρόγραφα βλ. τους καταλόγους ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Τα χειρόγραφα Άνδρου*, 2005 και ΣΤΑΘΗ, *Τα χειρόγραφα Γ'*, 1993.

64. Βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τα χειρόγραφα Δ'*, 2015.

έζησε ως το 1840 στην Κωνσταντινούπολη. Τώρα πια γνωρίζουμε ότι έγραψε πάνω από 170 χειρόγραφα, καθώς πέρα από δραστήριος μουσικός προσπαθούσε να ζήσει και ως αντιγραφέας κωδίκων. Πρόκειται για μια μοναδική περίπτωση παραγωγικού κωδικογράφου. Τα τελευταία χρόνια εντόπισα αρκετούς ακόμη κώδικες με τον χαρακτηριστικό του γραφικό χαρακτήρα και δημοσίευσα τις πληροφορίες⁶⁵, τώρα όμως είμαι σε θέση να αναφέρω μερικούς ακόμη: τον κώδικα Κρατικής Βιβλιοθήκης Ρωσίας (Μόσχα) Φ. 270 Ia No 48 (αρ. Παπουλίδη 91) που είναι πλήρες Δοξαστάριο Πέτρου Πελοποννησίου «κατά ειρμολογικόν τρόπον», με Τριώδιο και Πεντηκοστάριο, (έτος 1807)⁶⁶, τον Λαύρας-ακαταλογογράφητα 156 (ο β' γραφέας)⁶⁷, ιδιωτικής συλλογής Στεφάνου Ζιώγα (Θεσσαλονίκη), τον τόμο του ι. ν. Προφήτου Ηλιού (στο κέντρο της Θεσσαλονίκης), δημοπρασίας Βέργου 28-6-18⁶⁸ και ένα ακόμη σε ιδιωτική συλλογή στην Κρήτη τον οποίο εντόπισε ο υποψήφιος διδάκτοράς μου κ. Δημήτριος Κολλίντζας. Ο Απόστολος Κώνστας είναι μια περίπτωση μουσικού και κωδικογράφου την οποία κάποιος συναντά στις περισσότερες συλλογές που περιλαμβάνουν ψαλτικά χειρόγραφα. Πολλά από τα αυτόγραφα του περιέχουν δικά του έργα, συνθέσεις, ή την περίφημη δική του θεωρητική συγγραφή, την οποία δύο τουλάχιστον φορές έγραψε και στην Καραμανλίδικη γραφή⁶⁹.

65. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ταμείον χειρογράφων*, 2005, σσ. 52-59. Για όσα χειρόγραφα του Κώνστα αναφέρονται για πρώτη φορά σε αυτό το δημοσίευμα βλ. τους σχετικούς ημέτερους καταλόγους (συλλογές Αγγλίας, Άνδρου, Νάουσας, Λίλιαν Βουδούρη και Καρά) που ήδη αναφέρθηκαν παραπάνω.

66. «Απόστολος Κώνστας ο Χίος, στην Κωνσταντινούπολη εν Κερπίτζ Χάνη, Φεβρουάριος 1807». Ήδη ο κώδικας αναφέρθηκε παραπάνω, όταν αποκλείστηκε από τα αυτόγραφα του Πέτρου του Βυζαντίου.

67. Ο α' γραφέας του τόμου αυτού διαπίστωσα ότι είναι ο Χρύσανθος από την Μάδυτο, ο οποίος έγραψε σε αυτόν την γνωστή *Εισαγωγή* του (έκδοση στα 1821). Το χειρόγραφο παρουσιάστηκε για πρώτη φορά το 2015: ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Σύμμεικτα περί Νέας Μεθόδου», 2015. Από αυτό το δημοσίευμα η πληροφορία και σχετικά αντίγραφα του κώδικα χρησιμοποιήθηκαν στο έργο ΣΤΑΘΗ, *Τα πρωτόγραφα Α' και Β'*, 2016.

68. Βέργος. Σπάνια βιβλία, χειρόγραφα, έγγραφα και χαρακτηριστικά. Δημοπρασία 28 Ιουνίου 2018, λαχνός 163 (υπογεγραμμένο από τον Κώνστα στην Κωνσταντινούπολη τον Μάιο του 1816).

69. Το ένα από τα δύο είναι το Καρά 120. Στην ίδια συλλογή φυλάσσονται πολλά άλλα αυτόγραφα του Αποστόλου για τα οποία βλ. την υποσ. 6. ΣΥΝΘΕΣΙΣ τχ. 1 (2019)

◊ Ο ιεροδιάκονος Νεόφυτος «ἐκ τῆς ἐνορίας ἐγρικαπίου» ἔγραψε στα 1804 τον κώδικα συλλογῆς Καρά 69. Με βάση τον πολύ χαρακτηριστικό γραφικό του χαρακτήρα διαπίστωσα ὅτι αναμφίβολα δικά του εἶναι και τα χειρόγραφα Καρά 53 και 74, Ιβήρων 1976 (ΣΤΑΘΗ, *Τα χειρόγραφα Δ'*, 2015, σσ. 842-843), ἐνὸς ταυτίζεται και με τον ιεροδιάκονο Νεόφυτο του κώδικα Προφήτου Ἡλιοῦ Ὑδρας 634 (ΧΑΛΔΑΙΑΚΗ, *Τα χειρόγραφα-Ὑδρα*, 2005, σσ. 177-180) ἡ χρονολόγηση του οὐοίου πρέπει να αναδιατυπωθεί.

◊ Στα τελευταία χρόνια του 18ου αἰῶνα και στις τέσσερις πρώτες δεκαετίες του 19ου ὑπάρχει ἕνας πραγματικός ὁργανισμός μουσικῆς δημιουργίας και κωδικογραφικῆς δραστηριότητας. Ἡ Κωνσταντινούπολη με τους ἰδιοφυεῖς μουσικούς της κυριαρχεῖ, και ἀπὸ ὅλες τις ἄλλες γεωγραφικὲς περιοχὲς νέοι και μεγαλύτεροι μαθητεύουν σε αὐτούς. Παράλληλα αντιγράφουν τα ἔργα τους, δημιουργοῦν δικά τους και μεταφέρουν στις πατρίδες τους ἢ στα μοναστήρια τους, αὐτὴ την νέα μουσικὴ παράδοση. Ὅλη αὐτὴ ἡ δραστηριότητα αποτυπώνεται πρωτίστως στους κώδικες οἱ οὐοιοὶ δημιουργοῦνται. Μιλώντας και πάλι ενδεικτικά για νέες ταυτίσεις κωδίκων γνωστών μουσικών, μπορῶ αρχικά να αναφέρω δύο νέα χειρόγραφα του Δημητρίου Μαρούκα ο οὐοιός καταγόταν ἀπὸ την νήσο Ὑδρα. Τα δύο νέα χειρόγραφα του, τα οὐοία ταύτισα με βάση την χαρακτηριστικὴ εμφάνιση της γραφῆς του, εἶναι αὐτά της συλλογῆς Καρά 50 και 84. Πρόκειται για Ἀνθολογίες γραμμένες στις αρχές του 19ου αἰῶνα, ἡ δευτέρη ακριβῶς στα 1809. Ο Μαρούκας χρησιμοποιεῖ μια χαρακτηριστικὴ τετραχρωμία στην διακόσμηση των κωδίκων του.

◊ Ἡ θαυμάσια περίπτωση ἐνός ἀριστου γραφέα μουσικών κωδίκων στην τελευταία δεκαετία του 18ου αἰῶνα και στις αρχές του 19ου αἰῶνα ἐγινε γνωστὴ τα τελευταία 45 περίπου χρόνια. Με βάση τον πολύ χαρακτηριστικό γραφικό χαρακτήρα του και την ἐξαιρετικὴ διακόσμηση των κωδίκων του, ταυτίστηκε ἀπὸ τον φιλόλογο και μουσικολόγο Μανώλη Χατζηγιακουμῆ ως ο δημιουργός 36 περίπου χειρογράφων⁷⁰. Τα τελευταία χρόνια ταύτισα και ἄλλα ἑξι-επτὰ δικά, ἀπὸ

70. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, *Μουσικά χειρόγραφα τουρκοκρατίας*, 1975, σσ. 12, 181-182· ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, *Χειρόγραφα Ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς*, 1980, σσ. 179-180 και πανομοιότυπο 95· ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ του ἐλληνισμοῦ*, 1999, σσ. 90-91. Στα δημοσιεύματα αὐτά ὑπάρχουν και φωτογραφίες ἐπιλεγμένων φύλλων κάποιων χειρογράφων του ἐν λόγω γραφέα. Ὅσα ἀπὸ τα χειρόγραφα αὐτά ἀνήκουν ΣΥΝΘΕΣΙΣ τχ. 1 (2019)

τα οποία πολύ χαρακτηριστικά είναι τα Δημόσιας Βιβλιοθήκης Λάρισας 771, το χειρόγραφο του Κολλεγίου Gonville and Gaius 772 plus 815 στο Cambridge⁷², το της ιδιωτικής συλλογής του Χαράλαμπους Καρακατσάνη⁷³, ένα Ειρμολόγιο Πέτρου Πελοποννησίου που εμφανίστηκε προ λίγων ετών σε δημοπρασία του Σπανού στην Αθήνα⁷⁴, και μερικά ακόμη. Μπορώ τώρα να πω, πως από αυτοψία διαπίστωσα ότι και τα φύλλα 3α-34β, 94α-118β και 184α-200β του κώδικα Γρ. 80 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Βουλγαρίας⁷⁵, όπως και τα φύλλα 259α-266β, 279α-281β του ελληνικού χειρογράφου BAR 778 είναι γραμμένα από τον ίδιο. Στους κώδικες του γράφει μερικές φορές πιο απλά, συνήθως όμως εμφανίζεται ως ικανότατος καλλιγράφος. Δημιουργεί περίτεχνες διακοσμήσεις και χρησιμοποιεί πολύχρωμα μελάνια, ζωγραφίζοντας επίτιτλα και πρωτογράμματα εξαιρετικής αισθητικής. Είναι η αλήθεια ότι σε κάποια από τα παραπάνω δεν υπάρχει απόλυτη ταύτιση του γραφικού χαρακτήρα, και κρατώ κάποιες επιφυλάξεις για το εάν σε όλα γράφει αυτός. Θα πρέπει βέβαια να υποθέσουμε ότι υπάρχουν μαθητές του οι οποίοι μιμούνται τον τύπο γραφής και την πολύχρωμη διακόσμηση των τόμων του.

Το όνομά του παραμένει ένας γρίφος, καθώς πουθενά δεν έχει εντοπιστεί κάποιος κολοφώνας του ή έστω μια έμμεση αναφορά στην ταυτότητά του. Αντιγράφει πρωτίστως μουσικά έργα του Πέτρου του Πελοποννησίου και του μαθητή του Πέτρου του Βυζαντίου και δεί-

στις αγορεύτικες μονές Αγ. Παύλου, Δοχειαρίου, Ιβήρων και Γρηγορίου περιγράφονται αναλυτικά από τον Γρηγόριο Στάθη στους τόμους του καταλόγου του.

71. Για τέσσερα πανομοιότυπα από το χειρόγραφο αυτό βλ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Ψαλτική Τέχνη*, 2008, σσ. 223-226.

72. Περιγραφή του κώδικα στον κατάλογο ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Τα χειρόγραφα-Αγγλία*, 2008.

73. Πρόκειται για άριστα καλλιγραφημένο και διακοσμημένο κώδικα με καλοφωνικούς ειρμούς. Τα τρία τελευταία χειρόγραφα πρωτοπαρουσιάστηκαν ως αυτόγραφα του συγκεκριμένου κωδικογράφου στο Emmanouil Giannopoulos, "Manuscripts of Psaltic Art preserved in the Benaki Museum", *Γηθόσυνον σέβασμα. Αντίδωρον τιμής και μνήμης εις τον μακαριστόν καθηγητήν της Λειτουργικής Ιωάννην Μ. Φουντούλην* († 2007), Θεσσαλονίκη 2013, τόμος Α', σ. 378.

74. Για τον κώδικα αυτό και τον προβληματισμό για τον γραφέα του που αναφέρεται στην συνέχεια του κειμένου μου, είχε την καλοσύνη να με πληροφορήσει παλαιότερα ο κ. Δημ. Κοντογεώργης, τον οποίο θερμά ευχαριστώ.

75. Πρόκειται για σύμμεκτη Ανθολογία.
ΣΥΝΘΕΣΙΣ τχ. 1 (2019)

χνει καθαρά ότι σχετίζεται με την ψαλτική τους παρακαταθήκη⁷⁶. Υπάρχουν και λίγες δικές του συνθέσεις που και πάλι βασίζονται στο έργο του Πέτρου του Πελοποννησίου⁷⁷. Φαίνεται ότι γνώριζε καλά τον λαμπαδάριο και ακολούθως πρωτοψάλτη Πέτρο τον Βυζάντιο, εφόσον σε δύο περιπτώσεις καταγράφει και ένα σπάνια απαντώμενο μουσικό έργο του⁷⁸. Επίσης, στα χειρόγρατά του περιλαμβάνει κάποιες φορές και συνθέσεις μελοποιών από την Λέσβο⁷⁹, ενώ σε κάποιους από αυτούς υπάρχουν σημειώματα από το ίδιο νησί (Λειμώνος 246 και 232, Αγ. Παύλου 69)⁸⁰.

Σε ένα από τα τελευταία παράφυλλα του χειρογράφου της δημοπρασίας Σπανού υπάρχει πρόχειρη σημείωση του Γρηγορίου Σβορώνου του Κεφαλλήνος στην οποία αναφέρεται ότι το χειρόγραφο γράφτηκε από τον μουσικολογιώτατο Καλλίνικο τον Μυτιληναίο το έτος

76. Επί παραδείγματι στα φφ. 140β κ.ε. του κώδικα Ιβήρων 997 αντέγραψε τα επτά ιδιόμελα του Πελοποννησίου και μετά πρόσθεσε ένα φύλλο με το *Θαυμαστή* του Βυζαντίου. Στα φφ. 47α και 88β του ίδιου κώδικα υπάρχουν μέλη που βρέθηκαν μετά τον θάνατο του Πελοποννησίου γραμμένα από το χέρι του, και τα παρέδωσε ο μαθητής του Πέτρος Βυζάντιος (γνωστές αναφορές και από άλλα χειρόγραφα). Στο φ. 159 του ίδιου χειρογράφου υπάρχει μεταγενέστερη πληροφορία για τον θάνατο του Πελοποννησίου από πανώλη στα 1778. Στον κώδικα Λειμώνος 255, ο οποίος ίσως είναι ένα ακόμη από τα αυτόγρατά του, ονομάζεται ο Πέτρος «Βυζαντιαίος» (κάτι που γίνεται και σε άλλα χειρόγραφα αυτού του ανώνυμου γραφέα όπως το Λειμώνος 243) και χαρακτηρίζεται «οπαδός» του Πελοποννησίου. Για τον κώδικα Ιβήρων 997 βλ. τον κατάλογο ΣΤΑΘΗ, *Τα χειρόγραφα Γ'*, 1993, ενώ για τα δύο χειρόγραφα της μονής Λειμώνος βλ. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, *Μουσικά χειρόγραφα τουρκοκρατίας*, 1975, σσ. 177-179, 185-186.

77. ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, *Χειρόγραφα Εκκλησιαστικής μουσικής*, 1980, σ. 52, 98 (υποσ. 301). Για τον κώδικα Μπενάκη ΤΑ 277 στον οποίο υπάρχουν μέλη του βλ. και Emmanouil Giannopoulos, "Manuscripts of Psaltic Art.", σ. 379 και ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Κατάλογος χφφ Μπενάκη*, 2017, σσ. 597-599.

78. Πρόκειται για μια εξαιρετική αργή δοξολογία σε β' ήχο στους κώδικες Ιβήρων 1013 και Λειμώνος 243. Για την δοξολογία αυτή, η οποία ήδη δημοσιεύτηκε και παρουσιάστηκε σε ημέτερη εξήγηση στην Νέα Μέθοδο, βλ. *Πρόγραμμα Μουσικολογικής Σπουδής. Πέτρος ο Βυζάντιος, Πρωτοψάλτης της Αγίας του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας (1808). Η ζωή και το έργο του* [Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης-Τμήμα Μουσικών Σπουδών], Παρασκευή 19 Μαΐου 2017, Ροτόντα-ιερός ναός Αγίου Γεωργίου. Το μουσικό κείμενο της δοξολογίας διαθέσιμο και στην προσωπική μου ιστοσελίδα, όπου και τα σχετικά με την εν λόγω σπουδή.

79. Επί παραδείγματι, στον κώδικα Ιβήρων 997 δίνει την πληροφορία ότι ο Δημήτριος Μυτιληναίος ήταν Πλουμαρίτης (βλ. ΣΤΑΘΗ, *Τα χειρόγραφα Γ'*, 1993, σσ. 892, 898).

80. Την περιγραφή των τριών αυτών χειρογράφων βλ. στους τόμους ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, *Μουσικά χειρόγραφα τουρκοκρατίας*, 1975 και ΣΤΑΘΗ, *Τα χειρόγραφα Γ'*, 1993.

1813, Φεβρουαρίου 5. Επίσης, στην αρχή του κώδικα BAR 778 (όπου ήδη ανέφερα ότι σε άλλο σημείο περιέχονται λίγα φύλλα αυτού του γραφέα) ένας κωδικογράφος ο οποίος φανερά μιμείται τον ανώνυμο (σε γραφικό χαρακτήρα και μελάνια) ανθολογεί τον πολυέλεο *Λόγον αγαθόν* σε ήχο πλ. α' του «μουσικολογιωτάτου διδασκάλου Καλλινίκου τοῦ ἀπὸ Μυτιλήνης». Τέλος, στον κώδικα Λοβέρδου 61 που γράφεται από τον ίδιο γραφέα υπάρχουν λίγες μελοποιήσεις του Καλλινίκου ιερομονάχου εκ Μυτιλήνης⁸¹. Η πρώτη, λοιπόν, υπολογίσιμη πιθανότητα είναι ότι ο ανώνυμος γραφέας είναι ο ιερομόναχος Καλλίνικος ο Μυτιληναίος

Η δεύτερη: καθώς μελετούσα τον παραπάνω αναφερθέντα κώδικα του Πέτρου του Βυζαντίου ο οποίος βρίσκεται στην συλλογή της Μητρόπολης Μολδαβίας στο Ιάσιο, διαπίστωσα ότι μετά από τα φύλλα που έγραψε ο Πέτρος και περιέχουν το αργό Ειρμολόγιο του δασκάλου του Πέτρου του Πελοποννησίου, ένας γραφέας που μοιάζει πάρα πολύ με τον άγνωστο καλλιγράφο, έγραψε τα φύλλα 70α-170β. Σε αυτά κατέγραψε συνθέσεις του Πέτρου του Βυζαντίου: το σύντομο Ειρμολόγιο, τις αργές καταβασίες με τις οποίες ο Βυζάντιος συμπλήρωσε το αργό Ειρμολόγιο του δασκάλου του Πέτρου του Πελοποννησίου και τις στιχολογίες του Εσπερινού σε κάθε ήχο. Στην αρχική επιγραφή του φ. 77α σημείωσε τον τίτλο του μουσικού έργου: «Είρμολόγιον σὺν Θεῷ ἁγίῳ περιέχον πάντας τοὺς εἰρμούς τῶν δεσποτικῶν, καὶ τῶν θεομητορικῶν ἑορτῶν καὶ ὅλου τοῦ ἐνιαυτοῦ, ποίημα Πέτρου πρωτοψάλτου τῆς ἁγίας τοῦ Χριστοῦ μεγάλης ἐκκλησίας τοῦ Βυζαντίου», συμπληρώνοντας παρακάτω: «καὶ ἡμετέρῳ (=ου) διδασκάλῳ (=ου)»

Στο τέλος του Ειρμολογίου (φ. 170β) ο ίδιος έγραψε τον κολοφώνα:

«τέλος καὶ τῷ Θεῷ δόξα. Ἐγράφη παρ' ἐμοῦ
λοῦκα λεσβίου. ἐν ἔτει, ᾠβ'. κατὰ μήνα
ιοῦνιον τὸν δακτύλοις γράψαντα, τὸν κεκτη-
μένον, τὸν τ' ἐμμελῶς ᾄδοντα σὺν προ-
θυμίᾳ, φύλαττε τοὺς τρεῖς ἢ τριάς τρισολβίως:-»

81. Φαίδωνος Μπουμπουλίδου, «Κατάλογος Ελληνικών χειρογράφων κωδίκων βιβλιοθήκης Σπυρ. Λοβέρδου», *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών*, περίοδος Β' τόμος 11 (1960-61), σσ. 437-438.

Άρα, το έτος 1802 ο Λουκάς συμπλήρωσε τον παλαιότερο κώδικα του δασκάλου του, και στον κολοφώνα δήλωσε την ταυτότητά του, αναγράφοντας και τους τρεις δωδεκασύλλαβους στίχους («τὸν δακτύλοις...τρισολβίως») που συναντούμε στους κολοφώνες χειρογράφων του Πέτρου του Βυζαντίου⁸², και γενικότερα σε πολλά άλλα χειρόγραφα. Είναι δύσκολο να ειπωθεί με απόλυτη βεβαιότητα αν ο Λουκάς είναι ο άγνωστος γραφέας. Στον κώδικα του Ιασίου υπάρχουν εντυπωσιακά στοιχεία ομοιότητας με τα υπόλοιπα χειρόγραφα που έχουν εντοπιστεί ως δικά του, ωστόσο όμως υπάρχουν και λίγες μικρότερες διαφορές⁸³.

Οι δύο αυτές υπολογίσιμες πιθανότητες για το όνομα του ανώνυμου γραφέα μπορούν τώρα να συνδυαστούν με όσα ήδη σημείωσα παραπάνω για τις αναφορές που υπάρχουν στα χειρόγραφα του συγκεκριμένου στην νήσο Λέσβο. Στο παρόν κείμενο δεν προχωρώ σε περαιτέρω εξειδικευμένη συγκριτική έρευνα για τον γραφέα αυτόν (άλλωστε κάτι τέτοιο απαιτεί συγγραφή ιδιαίτερης μονογραφίας) αρκούμενος στα όσα άγνωστα στοιχεία παρέθεσα. Ως ένα επιπλέον στοιχείο, ας αναφέρω μόνο ότι στον κώδικα Αγ. Παύλου 69 τον οποίο έγραψε ο ίδιος γραφέας, υπάρχουν δύο σημειώσεις για ένα γεγονός: *αωβ' μαρτίου 23, έμαρτύρησε ένας χριστιανός τὸ ὄνομά του Λουκάς, εἰς τὴν νήσον τῆς Μητηλίνης, καὶ ἤμουν παρῶν*⁸⁴. Στα Συναξάρια, ὁ-ντως αναγράφεται ένας νεομάρτυρας Λουκάς από την Ανδριανούπολη ο οποίος μαρτύρησε στην Λέσβο στις 23-3-1802⁸⁵.

◊ Αμέσως μετά την απλοποίηση της μουσικής σημειογραφίας στην Κωνσταντινούπολη τα έτη 1814-1815, έγινε προσπάθεια να μεταγραφούν τα σπουδαιότερα και βασικότερα μουσικά έργα σε αυτήν και να διαδοθούν ευρέως μέσω πολλών χειρογράφων. Τα τελευταία χρόνια εντόπισα και δημοσίευσα άγνωστα αυτόγραφα των σπουδαίων μουσικών που πρωτοστάτησαν στην νέα διαμόρφωση της ψαλτικής

82. Όπως επί παραδείγματι στα χειρόγραφα Ψάχου 73/223, έτος 1784· Βατοπαιδίου 1253-B' τμήμα, έτος 1798 (;)· ΕΒΕ 964, έτος 1806· Γριτσάνη 13, έτος 1773.

83. Σημειώνω ότι στους διαφόρους καταλόγους ψαλτικών χειρογράφων δεν απαντά Λουκάς Λέσβιος ως μελοποιός, κωδικογράφος, κ.λπ.

84. ΣΤΑΘΗ, *Τα χειρόγραφα Γ'*, 1993, σ. 85.

85. Γ. Π. Σωτηρίου Γ., *Λεσβιακή Αγιολογία ή Λεσβιακόν Λειμωνάριον*, Μυτιλήνη 1958, σσ. 183-197. Του ίδιου, *Οι άγιοι της Λέσβου*, Μυτιλήνη 1998, σσ. 135-141. Ι. Φουντούλη, *Λεσβιακά Αγιολογικά Μελετήματα Α'*, Μυτιλήνη 1997, σσ. 147-153.

ΣΥΝΘΕΣΙΣ τχ. 1 (2019)

εκείνα τα χρόνια. Αυτοί είναι ο πρωτοψάλτης Γρηγόριος, ο Χρυσανθος από την Μάδυτο και ο Γεώργιος Χουρμούζιος ο Χαρτοφύλακας⁸⁶. Η έρευνα, ωστόσο, πάντα μας επιφυλάσσει νέες εκπλήξεις.

Ο κώδικας 210 της ήδη αναφερθείσης συλλογής *Ordre Basilien Alerin* είναι ένα Καλοφωνικόν Ειρμολόγιον και γράφτηκε από τον Χουρμούζιο. Ο συνεργάτης του Χουρμούζιου, πρωτοψάλτης Γρηγόριος, απεβίωσε στα 1821 και, όπως έχω καταδείξει τα τελευταία χρόνια, μετά τον θάνατό του ο Χουρμούζιος ξεκίνησε να επεξεργάζεται και να «διορθώνει» πολλές από τις εξηγήσεις του. Γνωρίζουμε ότι έκανε αυτή την εργασία με την εξήγηση των Ειρμολογίων των δύο Πέτρων (Πελοποννησίου και Βυζαντίου) από τον Γρηγόριο, τοποθετώντας ακολούθως το όνομά του με μεγάλα στοιχεία στην έκδοσή τους στα 1825 και αποκρύπτοντας έντεχνα τον εξηγητή, αλλά και με το σύντομο-συλλαβικό Αναστασιματάριο του Πέτρου του Πελοποννησίου⁸⁷. Επίσης, χρησιμοποιώντας και πάλι ως βάση τις εξηγήσεις του Γρηγορίου, εξήγησε με «σαφέστερο» και «λεπτότερο» τρόπο μέλη της Παπαδικής (τα οποία και εξέδωσε εντύπως)⁸⁸ και του Μαθηματαρίου⁸⁹. Σε θεωρητικό επίπεδο επιδιόρθωσε και συμπλήρωσε την *Εισαγωγή* του Χρυσάνθου (την αρχική χειρόγραφη μορφή σε συνεργασία με τον Γρηγόριο, και την τελική έντυπη μόνος του σε επτά-οκτώ χειρόγραφα) και αντέγραψε το *Θεωρητικόν Μέγα* του ίδιου επιφέροντας ελάχιστες αλλαγές⁹⁰. Τέλος, επεξεργάστηκε ξανά δύο συλλογές που

86. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Σύμμεικτα περί Νέας Μεθόδου», 2015. Τα νέα αυτά στοιχεία ενσωματώθηκαν στο θεμελιώδες έργο: ΣΤΑΘΗ, *Τα πρωτόγραφα Α'*, 2016, και ΣΤΑΘΗ, *Τα πρωτόγραφα Β'*, 2016.

87. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Σύμμεικτα περί Νέας Μεθόδου», 2015, σ. 14.

88. Η περίπτωση αυτή παρουσιάστηκε για πρώτη φορά αναλυτικά: ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Πτυχές του έργου του Γεωργίου Χουρμούζιου», 2014.

89. Βλ. ημέτερες παρατηρήσεις στην έκδοση *Μαθηματάριον. Ερμηνευτική και μουσικολογική σπουδή*, επιμέλεια Κων/νου Σκαρμούτσου, Αθήνα 2017, σ. 356, 454-457.

90. Για τα θέματα αυτά βλ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Σύμμεικτα περί Νέας Μεθόδου», 2015, και του ίδιου, «Γεώργιος Χουρμούζιος, Χαρτοφύλακας της Μ.Χ.Ε.» (δημοσιευμένο στον τόμο *Η Ψαλτική τέχνη. Λόγος και μέλος στη λατρεία της Ορθόδοξης εκκλησίας. Β'*, Θεσσαλονίκη 2016, σσ. 453-454). Οι ημέτερες εκδόσεις των δύο θεωρητικών έργων του Χουρμούζιου αναγράφονται και στις υποσημειώσεις 94 και 114 του παρόντος κειμένου.

ΣΥΝΘΕΣΙΣ τχ. 1 (2019)

είχε εξηγήσει αρχικά ο Γρηγόριος, την Ανθολογία ή Εκλογή στιχηραρικού μέλους και την Εκλογή παπαδικού μέλους⁹¹.

Το εν λόγω χειρόγραφο του Χουρμουζίου έχει στην σελίδα 1 την αρχική επιγραφή: «Εἰρμολόγιον Καλοφωνικὸν μελοποιηθὲν παρὰ δι-αφόρων ποιητῶν παλαιῶν τε καὶ νέων, μεταφρασθὲν δὲ παρὰ Γρηγορίου πρωτοψάλτου εἰς τὸ νέον τῆς μουσικῆς σύστημα, ἐπιδιορθωθὲν δὲ κατὰ γραμμὴν παρὰ Χουρμουζίου Χαρτοφύλακος, ἐνὸς τῶν ἐφευρετῶν τοῦ εἰρημένου συστήματος». Μαθαίνουμε λοιπόν για πρώτη φορά ότι ο Χουρμούζιος ἐπιδιόρθωσε και αυτή την εξήγηση του Γρηγορίου, αλλά και ότι αυτή η εργασία ολοκληρώθηκε στα 1833, αφού ο γραφέας υπέγραψε τον κώδικα στην σελίδα 297: «ἐπιδιορθώθη κατὰ γραμμὴν, καὶ ἐγράφη, χ[ειρί] χ[ουρμουζίου] χ[αρτοφύλακος] ἐν ἔτει σωτηρίῳ ,αωλγ´ κατὰ μῆνα ἰανουάριον».

Ο κώδικας αυτός περιέχει ακριβῶς την ὕλη του Καλοφωνικού Εἰρμολογίου ὅπως εξηγήθηκε ἀπὸ τον Γρηγόριο (χειρόγραφο Ψάχου-φάκελος Β´ και Καρά 98⁹²), μόνο που ο Χουρμούζιος μετακίνησε το ἐπιφώνημα του Γεωργίου Κρητός ἀπὸ την ἐνότητα των κρατημάτων ὅπου το κατέγραψε ο Γρηγόριος, μεταφέροντάς το στο τέλος της ἐνό-τητας των καλοφωνικῶν εἰρμῶν. Με αυτή την ἀλλαγὴ ἐκδόθηκε η συλλογὴ στα 1835⁹³. Περαιτέρω ἐρευνα ὁμως, ἔδειξε ὅτι στην ἐντυπη ἐκδοση καταγράφηκαν τα μουσικά κείμενα ὄχι με την μορφή που πα-ρουσιάζονται ἐξηγημένα ἀπὸ τον Γρηγόριο στα δύο γνωστά αὐτόγρα-φά του, ἀλλὰ με τις ἐπεμβάσεις του Χουρμουζίου οι οποίες περιέχον-ται στο παρόν χειρόγραφο. Απὸ μια πρώτη ἐξέταση, οι «διορθώσεις» αυτές ἀφοροῦν σε μικροαναλύσεις μερικῶν θέσεων, καθὼς και σε διαφορετικές σημειογραφικὲς ἐπιλογές σε ἐπιμέρους σημεία (π.χ. πε-ταστή ἀντὶ ολίγου), και στοιχίζονται στις παρόμοιες ἐπεμβάσεις του Χουρμουζίου στις ἄλλες ἐξηγήσεις του Γρηγορίου οι οποίες αναφέρ-θηκαν. Θα πρέπει πια να θεωρήσουμε ὅτι ο Χουρμούζιος ἔκανε αυτή την εργασία στα 1833, ἐν ὄψει της ἐκδοσης ἀπὸ τον μαθητὴ και συ-

91. Για το θέμα αὐτό βλ. Εμμανουήλ Γιαννοπούλου. «Χειρόγραφες ψαλτικὲς συλ-λογές των ἀρχῶν του 19ου αἰῶνα», ἐισήγηση στο 9ο Διατμηματικὸ Συνέδριο "Παραλλα-γές, Επεξεργασίες, Μεταμορφώσεις", τῆς Ἑλληνικῆς Μουσικολογικῆς Εταιρείας (Θεσ-σαλονίκη 1 ἕως 3 Δεκεμβρίου 2017). Υπὸ δημοσίευση.

92. ΣΤΑΘΗ, *Τα πρωτόγραφα Β´*, 2016, σσ. 427-434.

93. Απὸ την ἐκδοση παραλήφθηκαν οι ἀναφορές (ἀπὸ τον Γρηγόριο και -ἐξ αντι-γραφῆς- τον Χουρμούζιο) μελοποίησης ἐξὶ κρατημάτων για να ψάλλονται συναπτά με συγκεκριμένους καλοφωνικούς εἰρμούς.

ΣΥΝΘΕΣΙΣ τχ. 1 (2019)

νεργάτη του Θεόδωρο Φωκαέα της συγκεκριμένης μουσικής συλλογής, και ο τελευταίος πραγματοποίησε την έκδοση με βάση αυτό το χειρόγραφο, ή άλλο αντίγραφό του με το ίδιο ακριβώς περιεχόμενο.

Το άλλο εντυπωσιακό στοιχείο, είναι ότι ο Θεόδωρος Φωκαέας στην έκδοση *Κρηπίζ* (Κωνσταντινούπολις 1842), όπου αντλεί πολλά από τους δασκάλους του χωρίς να αναφέρει την πηγή, προσθέτει το όνομά του στους μουσικούς που «ἀνέδειξεν ὁ χρόνος» (με βάση το *Θεωρητικόν μέγα* του Χρυσάνθου) και μεταξύ άλλων αναφέρει ότι ήταν αυτός που «διόρθωσε κατὰ γραμμὴν το Καλοφωνικόν Εἰρμολόγιον» (σ. 35 της β' ἀρίθμησης). Και ἄλλη φορά ἔχει καταδειχθεῖ ἡ οικειοποίηση ἔργων του Χουρμουζίου ἀπὸ τον Φωκαέα⁹⁴ μετὰ τον θάνατο του πρώτου στα 1840, και ἔρχεται τώρα ἡ αὐτοῦσια και αὐτόγραφη διατύπωση του Χουρμουζίου «διορθωθέν κατὰ γραμμὴν» στον ἑως πρότινος ἄγνωστο κώδικά του, να ακυρώσει τον μεταγενέστερο ισχυρισμό του Φωκαέως. Ἀλλωστε, λίγα χρόνια πριν, το ἔτος 1830, ο Χουρμουζίος εἶχε χρησιμοποιήσει την ἴδια φράση («... καὶ ἐπιδιορθωθέντων κατὰ γραμμὴν...») στην σελίδα τίτλου της συλλογῆς ἐξωτερικῶν ασμάτων *Εὐτέρπη* την οποία ἐξέδωσε πάλι ο Φωκαέας.

◇ Πέρα ἀπὸ ὅσα αὐτόγραφα του Χρυσάνθου ἀπὸ την Μάδυτο ἔχουν ἤδη εντοπιστεῖ, με τελευταῖο το χειρόγραφο Μ. Λαύρας-ακαταλλογογράφητα 156 το οποίο αναφέρθηκε παραπάνω στην συνάφεια των κωδικῶν του Κώνστα, ο φίλος π. Φιλόθεος Βαλαν με πληροφόρησε ὅτι ο γραφικός του χαρακτήρας ἀπαντάται και στον κώδικα BAR 821. Διαπίστωσα ὅτι, πράγματι, ο Χρυσάνθος ἔγραψε λίγα φύλλα του χειρογράφου αὐτοῦ, ἀπὸ το 4α κ.ε. και μετὰ συνέχισε ἄλλος, πιθανῶς μαθητῆς του. Ο τόμος περιέχει τα Δοξαστικάρια Πέτρου Πελοποννησίου και Ιακώβου πρωτοψάλτου στο σύστημα του Χρυσάνθου και σε Πρωτοεξηγήσεις του Γρηγορίου.

◇ Πέρα ἀπὸ αὐτά, υπάρχουν και πολλοὶ μαθητῆς των Τριῶν Δασκάλων οι οποίοι βοήθησαν καθοριστικά στην διάδοση της Νέας Μεθόδου αντιγράφοντας συστηματικά τα χειρόγρατά τους. Πρόκειται

94. Βλ. την Εἰσαγωγή της ἐκδόσεως *Εἰσαγωγή εἰς τὸ θεωρητικὸν καὶ πρακτικὸν τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς κατὰ τὴν νέαν τῆς μουσικῆς μέθοδον*, συντεθεῖσα μὲν παρὰ Χρυσάνθου τοῦ ἐκ Μადύτων, ἐπιδιορθωθεῖσα εἰς πολλὰ ἐλλείποντα δέ, καὶ μεταφρασθεῖσα εἰς τὸ ἀπλούστερον παρὰ Χουρμουζίου *Χαρτοφύλακος τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας, ἐνὸς τῶν ἐφευρετῶν τῆς ῥηθείσης νέας μεθόδου*, Θεσσαλονίκη 2002, και β' ἐκδοση μετὰ προσθηκῶν ἐκ δύο ἀκόμη αὐτογράφων κωδικῶν του Χουρμουζίου: Θεσσαλονίκη 2007. *ΣΥΝΘΕΣΙΣ* τχ. 1 (2019)

για ένα οργανωμένο scriptorium στα χρόνια 1816-1820. Καθώς μελετούμε τα χειρόγραφα που προήλθαν από αυτό, διαπιστώνουμε σε κάποιες περιπτώσεις την συνεχή εναλλαγή δύο-τριών γραφέων σε τμήματα των κωδίκων, χωρίς όμως να διαταράσσεται η συνέχεια της ύλης. Είναι μία σαφής ένδειξη της ομαδικής αντιγραφής κωδίκων από ένα πρωτότυπο («εκ του διδασκαλικού αντιβόλου», όπως κάποιες φορές διαβάζουμε στους κώδικες). Σημειώνω εδώ μερικά από τα χειρόγραφα τα οποία διαπίστωσα ότι γράφτηκαν από συγκεκριμένους μαθητές των Τριών.

Ο Αντώνιος ο Κύπριος ήταν μαθητής του Γρηγορίου και αντέγραφε τα χειρόγρατά του υπακούοντας στις εντολές του δασκάλου του⁹⁵. Η δράση του κορυφώνεται στα έτη 1818 και 1819 και ακολούθως μοιάζει να ατονεί, καθώς το 1820 εκδίδονται τα πρώτα έντυπα. Με βάση λίγους κώδικες στους οποίους δηλώνει ξεκάθαρα την ταυτότητά του (κυρίως τον Παντελεήμονος 934, έτους 1818 και Μονής Ομπλού 10, έτους 1819), τα τελευταία χρόνια εντόπισα και άλλους δικούς του. Πρόκειται για τα χειρόγραφα Νάουσας 52, Σιάτιστας 4, συλλογής Καρά 103, 107 (τμήμα), μονής Αγίας Άνδρου 36, BAR 777 (φ. 241α κ.ε.), Σιμωνόπετρας 187, και ένας ευρισκόμενος στις προθήκες της Βιβλιοθήκης της Θεολογικής Σχολής Αθηνών⁹⁶. Ο Αντώνιος προσπαθεί να μιμηθεί τους κώδικες του Γρηγορίου, ακόμη και την διαμόρφωση των σελίδων τίτλου και τον γραφικό του χαρακτήρα, άλλες όμως φορές γράφει πιο βιαστικά. Πρέπει να ερευνηθεί αν ο ίδιος είναι ο «Αντώνιος προσκυνητής Τεϊρμεντζόγλου Κύπριος μουσικός» που έγραψε το χειρόγραφο Σπάρτης-Ιστορικού Αρχείου 82.

◊ Την ίδια περίπου εποχή δραστηριοποιείται ο Δημήτριος Παπαδόπουλος ο Χίος, μαθητής των Τριών δασκάλων στην Κωνσταντινούπολη, με παρουσία και στην Ρουμανία-Μολδαβία. Με βάση δημο-

95. Βλ. τον κολοφόνα του χειρογράφου Παντελεήμονος 934 όπου ο Αντώνιος δηλώνει ότι αντιγράφει τις εξηγήσεις του δασκάλου του Γρηγορίου «διά προσταγής της αυτού μουσικολογιότητος» το έτος 1818 (ΣΤΑΘΗ, *Τα χειρόγραφα Β'*, 1976, σ. 239).

96. Αναλυτικά για τους κώδικες Νάουσας και Σιάτιστας βλ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ταμείον χειρογράφων*, 2005, για το χειρόγραφο της Άνδρου βλ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Τα χειρόγραφα Άνδρου*, 2005 και για εκείνα της συλλογής Καρά την υποσημείωση 6 παραπάνω. Τον κώδικα της Ρουμανίας μελέτησα επί τόπου, ενώ δύο φύλλα από τον τόμο της Βιβλιοθήκης της Θεολογικής Σχολής είδα πολύ βιαστικά, αλλά ταύτισα ως απολύτως όμοιο με τους άλλους του Αντωνίου. Ο Αντώνιος έγραψε πιθανότατα και τους τόμους Καρά 140, 161 και ίσως 101.

ΣΥΝΘΕΣΙΣ τχ. 1 (2019)

σιεύματα αλλά και ημέτερες έρευνες, αυτόγραφέα του είναι οι κώδικες Λίλιαν Βουδούρη 11, Princeton 10 (έτος 1822), Ιδιωτικής Συλλογής Χίου, ενορίας Παναγίας Αγιοδεικτινής Χίου, Μητροπόλεως Σάμου 78 (έτος 1822), ένας τόμος στο Neamt-Bibl. Seminarului Teologic (έτος 1822), άλλος ένας στην μονή Varatec, τα χειρόγραφα BAR 753 (έτος 1819), 754 και 1373 (έτος 1823), και τα χειρόγραφα Ιασίου Muzeul Literaturii Române 524 και Κεντρικής Παν/μιακής βιβλ. ms. gr. III-98⁹⁷.

◊ Ο μητροπολίτης Φιλαδελφείας Προκόπιος ο Κύπριος, γνωστός ως ο γραφέας των κωδίκων ιδιωτικής συλλογής Ιωάννου Ιεροδιακόνου («έγγραφή τὸ παρὸν παρ' ἐμοῦ τοῦ ταπεινοῦ Προκοπίου Φιλαδελφείας τοῦ Κυπρίου τῷ ,αωκθ' [1829] ἔτει Ὀκτωβρίου κα'») και (βάσει συγκρίσεων με τον προηγούμενο) μονής Αγίας Άνδρου 37⁹⁸, ταυτίστηκε ως ο γραφέας και άλλων κωδίκων. Ένας από αυτούς είναι ο Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης Ιεροσολύμων 311, αλλά και αρκετοί άλλοι της ίδιας συλλογής, όπως οι υπ' αριθμόν 312, 313, 314, 317, 318, 476, 511, σχεδόν σίγουρα και οι 315 και 316, πιθανώς και οι 321, 395 και άλλοι⁹⁹.

97. Βλ. Μιχάλη Στρουμπάκη, «Ο δάσκαλος της μουσικής Δημήτριος Παπαδόπουλος. Το κωδικογραφικό και μελουργικό του έργο», *Α' Επιστημονικό Συμπόσιο της νεοελληνικής εκκλησιαστικής τέχνης. Πρακτικά*, Αθήνα 2009, σσ. 665-680, όπου τα σχετικά με τους κώδικες Σάμου, Λίλιαν Βουδούρη και τους δύο της Χίου, καθώς και η αναγραφή του μελουργικού έργου του Παπαδόπουλου. Για τον κώδικα Λίλιαν Βουδούρη βλ. και Εμμ. Γιαννοπούλου, «Μία άγνωστη συλλογή χειρογράφων Ψαλτικής Τέχνης στη Μεγάλη Μουσική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος Λίλιαν Βουδούρη», στον τόμο *Η Ψαλτική τέχνη. Λόγος και μέλος στη λατρεία της Ορθόδοξης εκκλησίας. Β'*, Θεσσαλονίκη 2016. Ο κώδικας του Princeton περιγράφεται στον κατάλογο Kotzabassi Sofia & Patterson Ševčenko Nancy [with the collaboration of Don C. Skemer], *Greek Manuscripts at Princeton, Sixth to Nineteenth Century: A Descriptive Catalogue*, 2010. Τα χειρόγραφα BAR μελέτησα επί τόπου, ενώ για τα υπόλοιπα της Ρουμανίας ευχαριστώ τον φίλο π. Φιλόθεο Balan για τις σχετικές πληροφορίες.

98. Ο πρώτος κώδικας περιγράφεται στο έργο ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, *Μουσικά χειρόγραφα τουρκοκρατίας*, 1975 (όπου και πανομοιότυπο από το χειρόγραφο), και ο κώδικας της Άνδρου στον κατάλογο ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Τα χειρόγραφα Άνδρου*, 2005.

99. Στο έργο ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, *Μουσικά χειρόγραφα τουρκοκρατίας*, 1975, σσ. 16-17 σημειώνεται ότι ο κώδικας υπ' αριθμόν 4 της συλλογής μονής Αβραάμ και «ένα πλήθος χειρογράφων» της Βιβλιοθήκης του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων «πρέπει να αποδοθούν» στον Προκόπιο. Ο ίδιος ερευνητής σημειώνει μεταγενέστερα ότι του Προκοπίου είναι οι κώδικες μονής Αβραάμ 4-10 και 12 (ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, *Χειρόγραφα Εκκλησιαστικής μουσικής*, 1980, σ. 105, υποσ. 381· τα ίδια και στο ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, *Η εκκλησιαστική μουσική του ελληνισμού*, 1999). Το γραφέν ότι ο Προκόπιος «δρα ΣΥΝΘΕΣΙΣ τχ. 1 (2019)

Πρόσφατα όμως, μετά από αναλυτική μελέτη της συλλογής, διαπίστωσα ότι και κάποιοι κώδικες οι οποίοι φυλάσσονται στην αρχειοσκοπή του Χαλεπίου (Συρία) είναι γραμμένοι από τον ίδιο¹⁰⁰. Πρόκειται για πέντε σημαντικά χειρόγραφα (από τα 14 συνολικά μουσικά που περιέχει η συλλογή) με αριθμούς (230 [187]¹⁰¹, 231 [188]¹⁰², 232 [189]¹⁰³, 233 [190]¹⁰⁴, 234 [191]¹⁰⁵). Αν και σε αυτούς τους κώδι-

στα Ιεροσόλυμα» μένει να αποδειχτεί. Όπως θα φανεί αμέσως παρακάτω, φανερώθηκε τώρα ότι ήταν σίγουρα μαθητής των Τριών δασκάλων στην Κωνσταντινούπολη. Ευχαριστώ την συνάδελφο Φλώρα Κρητικού για την βοήθειά της σχετικά με τους κώδικες των Ιεροσολύμων!

100. Απλή αναγραφή των ψαλτικών κωδίκων της συλλογής με λίγα κωδικολογικά στοιχεία και χωρίς καθόλου αναγραφή περιεχομένου, επιγραφών, κ.ά.: Francisco del Río Sánchez et al., *Catalogue des manuscrits conservés dans la bibliothèque de l'archevêché grec-catholique d'Alep (Syrie)*, 2013.

101. Η αρχική επιγραφή: «Τόμος α'. Δοξαστικάριον σὺν Θεῷ τὸ σύντομον, ἄσμα-τονισθὲν παρὰ τοῦ λαμπαδαρίου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας κὺρ Πέτρου τοῦ Πελοποννησίου περιέχον ἅπαντα τὰ δοξαστικά τῶν δεσποτικῶν καὶ θεομητορικῶν ἑορτῶν καὶ τῶν ἑορταζομένων ἁγίων τοῦ ὅλου ἑνιαυτοῦ, ἐξηγηθὲν κατὰ τὴν νέαν τῆς μουσικῆς μέθοδον παρὰ τοῦ πρωτοψάλτου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας κὺρ Γρηγορίου καὶ ἀντιγραφὲν ἀπαραλλάκτως ἀπὸ τοῦ εἰς τὸ φῶς τῆς τυπογραφίας προκύψαντος δοξαστικαρίου». Παρακάτω, η αρχή του Τριωδίου δηλώνεται ως ο β' τόμος του Δοξαστικαρίου, ο οποίος, βέβαια, περιλαμβάνει και το Πεντηκοστάριο. Το χειρόγραφο γράφεται μετά το έτος 1820, εφόσον είναι αντίγραφο του γνωστού εντύπου.

102. «Ἡ παροῦσα τῆς μουσικῆς βίβλος περιέχει τὰ δοξαστικά τῆς ὁκτωήχου μετὰ τῶν δογματικῶν θεοτοκιῶν, ἔτι δὲ τὰς ὥρας τῶν Χριστουγέννων, Θεοφανείων καὶ τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς καὶ ἄλλα τινὰ στιχηρὰ ιδιόμελα τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, συντεθέντα μὲν παρὰ Ἰακώβου πρωτοψάλτου, ἐξηγηθέντα δὲ παρὰ Χουρμουζίου».

103. Στην αρχική επιγραφή αυτού του κώδικα, εξαιρετικά ενδιαφέροντα και σχεδόν μοναδικά είναι μια αναφορά του Προκοπίου για τον ρόλο του Γρηγορίου στην δημιουργία της Νέας Μεθόδου: «Εἰρμολόγιον τῶν καταβασίων περιέχον τὰς καταβασίας τῶν ἑορτῶν τοῦ ὅλου χρόνου, καὶ πάντα τὰ ἀναγκαῖα, ἅτινα ψάλλονται μὲ μέρος εἰρμολογικόν. Ἐμελουργήθη δὲ κατὰ τὸ ὕφος τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας παρὰ τοῦ μακαρίτου Πέτρου λαμπαδαρίου τοῦ Πελοποννησίου. Ἐξηγήθη δὲ ἡδη ἐσχάτως κατὰ τὸν νέον τρόπον τῆς μουσικῆς, ἥτοι τοῦ νέου συστήματος, παρὰ κὺρ Γρηγορίου λαμπαδαρίου καὶ διδασκάλου τῆς κοινῆς τοῦ γένους σχολῆς καὶ πρώτου ἐφευρετοῦ τοῦ νέου τρόπου, ὁμοῦ τε καὶ κὺρ Χουρμούζιος, καὶ κὺρ Χρῦσανθος, οἵτινες ἐσύστησαν τὴν εἰρημένην νέαν μουσικὴν». Παρομοίως, ἀλλὰ για δύο «πρώτους ἐφευρέτες» του νέου συστήματος μιλά ο Προκόπιος στην αρχική επιγραφή του κώδικα Παναγίου Τάφου 315, αναφέροντας εκεί τον Γρηγόριο και τον Χουρμούζιο.

104. «Ἐκλογή πρόχερως [!] τῶν παρὰ διαφορῶν, παλαιῶν τε καὶ νέων ποιητῶν μελουργηθέντων μαθημάτων, καὶ ἀναγκαίων ἐν πάσῃ τῇ ἐκκλησιαστικῇ ἀκολουθίᾳ, ἐν τε τῷ ἐσπερινῷ καὶ τῷ ὄρθρῳ. Ἐρανισθεῖσα ἐκ τῆς ἀνθολογίας, ἣν οἱ ἡμέτεροι καθηγηταὶ καὶ ἐφευρεταὶ τοῦ νέου συστήματος τῆς μουσικῆς εἰς πέντε τόμους διήρσαν. Ἐξηγηθεῖσα δὲ παρὰ Γρηγορίου λαμπαδαρίου, ἐνὸς τῶν ρηθέντων ἐφευρετῶν καὶ διδασκάλων

ΣΥΝΘΕΣΙΣ τχ. 1 (2019)

κες δεν υπάρχει καμιά ένδειξη για τον γραφέα, έχουν όμως απόλυτα πανομοιότυπο γραφικό χαρακτήρα και την χαρακτηριστικότητα διακόσμηση του Προκοπίου, εντελώς όμοια με τους άλλους γνωστούς του κώδικες.

Όπως φαίνεται από το περιεχόμενο των κωδίκων του Χαλεπίου, ο Προκόπιος ήταν μαθητής των Τριών Δασκάλων στην Κωνσταντινούπολη και περί την τρίτη δεκαετία του 19ου αιώνα αντέγραφε συστηματικά τα πρώτα μουσικά βιβλία τα οποία μετέγραψαν στην απλούστερη σημειογραφία ο Γρηγόριος και ο Χουρμούζιος. Ο μνημονευθείς κώδικας του Ιεροδιακόνου έχει ακριβώς την ίδια εμφάνιση με τους πέντε της Συρίας, και εφόσον είναι Αναστασιματάριο Πέτρου Πελοποννησίου (το οποίο δεν υπάρχει σε εκείνους), ανήκει μάλλον στην ίδια ενότητα αντιγράφων των βασικών ψαλτικών εξηγήσεων του Γρηγορίου και Χουρμούζιου. Το ίδιο ισχύει και για τον Ιεροσολύμων 311 (Εκλογή αναγκαίων μαθημάτων Εσπερινού, Όρθρου, Λειτουργίας) και για άλλους από τους μνημονευθέντες. Ο Προκόπιος έχει λεπτή γραφή, σχηματίζει επιμήκεις μουσικούς χαρακτήρες, χρησιμοποιεί τρία-τέσσερα χρώματα μελανιών, και σχεδιάζει καλαίσθητα επίτιτλα και πρωτογράμματα.

Ο εντοπισμός του εν λόγω προσώπου σε άλλες πηγές δεν είναι εύκολη υπόθεση (επί παραδείγματι, δεν εμφανίζεται σε καταλόγους συνδρομητών των πρώτων ψαλτικών εντύπων έως τουλάχιστον το 1834, αλλά ευρύτερα και σε άλλες πηγές) και ο σύντομος κολοφώνας του στο χειρόγραφο Ιεροδιακόνου είναι, έως τώρα, το μόνο στοιχείο για την ταυτότητά του. Προκόπιος, ως μητροπολίτης της Μητροπόλεως Φιλαδελφείας του Οικουμενικού Πατριαρχείου δεν φαίνεται να υπάρχει εκείνα τα χρόνια. Αν όντως είναι αρχιερέυς ίσως είναι του Πατριαρχείου Ιεροσολύμων, αν και μια αρχική έρευνα και προς την κατεύθυνση αυτή δεν απέδωσε ακόμη καρπούς.

αὐτοῦ τοῦ συστήματος. Ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ, Μακάριος ἀνὴρ ὅπερ κατὰ τὸ παλαιὸν συνετέθη παρὰ τοῦ μακαρίτου Πέτρου λαμπαδαρίου τοῦ Πελοποννησίου, καὶ ἐξηγήθη ὡς εἴρηται κατὰ τὸν νέον τρόπον». Ο κώδικας γράφτηκε μετὰ το 1819, εφόσον σε άλλες επιγραφές του κώδικα ο Γρηγόριος αναφέρεται και ως πρωτοψάλτης.

105. «Μέρος δεύτερον τῆς ἐκλογῆς, περιέχον τὰ ὅσα ψάλλονται ἐν ταῖς Θεαῖς καὶ ἱεραῖς Λειτουργίαις. Ἐξηγηθέντα καὶ αὐτὰ παρὰ τῶν ἰδίων εἰρημένων διδασκάλων». Το χειρόγραφο γράφτηκε την τρίτη δεκαετία του 19ου αιώνα.

ΣΥΝΘΕΣΙΣ τχ. 1 (2019)

◊ Σχετικά με τους αγιορείτες άμεσους ή έμμεσους μαθητές των Τριών, οι οποίοι διέπρεψαν μετά την καθιέρωση της Νέας Μεθόδου: ο συνάδελφος κ. Μιχαήλ Στρουμπάκης είχε την καλοσύνη να με πληροφορήσει ότι το χειρόγραφο Bodleian-Gr. Liturg. E. 4 το οποίο παρουσίασα αναλυτικά πριν λίγα χρόνια υποπτευόμενος την αγιορειτική του προέλευση¹⁰⁶, είναι γραμμένο από τον γνωστό μελοποιό και εξηγητή Νικηφόρο Δοχειαρίτη. Πράγματι!

◊ Από έναν άλλο γνωστό αγιορείτη εξηγητή, μελοποιό και παραγωγικότατο κωδικογράφο, τον Ιωάσαφ Διονυσιάτη, γράφτηκε και τμήμα του σημερινού χειρογράφου Αγ. Άννης-Κυριακού 340 («Ιωάσαφ Διονυσιάτου έκ πόλεως Σερρών», έτος 1854¹⁰⁷), ενώ και ο κώδικας Δημόσιας Βιβλιοθήκης Σιάτιστας 3¹⁰⁸ μοιάζει πολύ με τον γραφικό του χαρακτήρα.

◊ Ο τρίτος σπουδαίος αγιορείτης μελοποιός, εξηγητής και κωδικογράφος της περιόδου είναι ο Μελέτιος και αργότερα Ματθαίος Βατοπαιδινός. Πέραν των άλλων γνωστών αυτογράφων του, τα τελευταία χρόνια με αυτοψίες σε συλλογές χειρογράφων διαπίστωσα ότι από το χέρι του είναι γραμμένοι και οι κώδικες Γρεβεντίου-βιβλ. Ευσταθίου Σκάρπα 1394 (Ειρμολόγιο Πέτρου Πελοποννησίου, έτος 1809), Βατοπαιδίου 1253 (το πρώτο τμήμα: Αναστασιματάριο και Δοξολογίες Πέτρου Πελοποννησίου), Εκκλ. Μουσείου Σόφιας 877, BAR 778 (τα φύλλα 1-97: Ανθολογία Θείας Λειτουργίας), Βουκουρέστι-μονής Σταυροπόλεως 53 (τα φύλλα 292α-305β), Πατριαρχικού Ιδρύματος Πατερικών Μελετών 11 («Ανθολογία νέα», έτος 1839), Καρα 97, 136 και 144 (λίγα φύλλα, όπου και πληροφορία για την σχολαρχεία του στην Κύπρο το έτος 1818), Προφήτου Ηλιού Θήρας 37 (λίγα φύλλα προσαρμοσμένα στο τέλος του κώδικα) και ένας ιδιωτικής συλλογής¹⁰⁹. Με βάση την δημοσίευση πρόσφατου καταλόγου

106. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Τα χειρόγραφα-Αγγλία*, 2008, σσ. 253-260.

107. Παλαιότερα κτήμα της καλύβης Αγ. Σεραφείμ. Παλαιός αριθμός 29 και 014.

108. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ταμείον χειρογράφων*, 2005, σσ. 21-22.

109. Για τον κώδικα Γρεβεντίου βλ. Δημητρίου Ράιου, «Χειρόγραφα και "σκιές" χειρογράφων από το ανατολικό Ζαγόρι. Περιγραφικός κατάλογος», *Ηπειρωτικά Γράμματα* περ. Β', έτ. Ε', τεύχ. 9 (Φεβρουάριος 2006), σσ. 265-314 και αυτοτελές ανάτυπο με συμπληρώσεις, Ιωάννινα 2006· στον κώδικα Βατοπαιδίου, φ. 54β: «Τὸ παρὸν Αναστασιματάριον ἀντεγράφη ἐκ τὸ [!] ιδιόχειρον τοῦ ἐν μουσικοῖς κυρ Πέτρου Βυζαντίου τοῦ καὶ λαμπαδαρίου» (και το χειρόγραφο Βατοπαιδίου 1289 είναι αντιγραφή του Ματθαίου από ιδιόχειρο του Βυζαντίου στα 1802, και αυτό, ως μη όφειλε, θεωρήθηκε ότι αποτελεί ΣΥΝΘΕΣΙΣ *τχ. 1* (2019)

(ΓΙΑΚΟΒΛΕΒΙΤΣ, *Κατάλογος χφφ Αρχιεπισκοπής Κύπρου*, 2019) διαπίστωσα ότι και το χειρόγραφο Αρχιεπισκοπής Κύπρου 42 είναι γραμμένο από τον ίδιο.

◊ Τέλος, θα αναφέρω μια τελευταία περίπτωση ενός εξαιρετικού, πράγματι, κωδικογράφου που γράφει ψαλτικά χειρόγραφα περίπου την δεύτερη, τρίτη και τέταρτη δεκαετία του 19ου αιώνα και η δράση του δεν έχει έως τώρα σημειωθεί και ερευνηθεί. Παραμένει ανώνυμος, όμως τα χειρόγρατά του μαρτυρούν ότι ήταν πολύ συγκροτημένος και προσεκτικός καλλιγράφος, ένας καλλιτέχνης με άριστη αισθητική ο οποίος δημιουργεί κομψοτεχνήματα. Φαίνεται ότι είχε μια κοινωνική σχέση με τον Γεώργιο Χουρμούζιο τον Χαρτοφύλακα (καθώς αντιγράφει αρκετά δικά του μουσικά έργα με ιδιαίτερη σημασία), αλλά και με τον Ματθαίο τον Βατοπαιδινό. Δικοί του είναι οι κώδικες της μονής Δοχειαρίου 1238, 1239, 1240 που έχουν συνεχόμενη ύλη: Εσπερινός, Όρθρος, Θεία Λειτουργία) και ο Δοχειαρίου 1247¹¹⁰. Με βάση αυτά τα χειρόγραφα για τα οποία μίλησα και δημοσίευσα πριν

ασφαλές τεκμήριο για την παρουσία του γραφέα στην Κωνσταντινούπολη το συγκεκριμένο έτος), ενώ τα δύο επόμενα τμήματα είναι γραμμένα από τον Πέτρο Βυζάντιο· ο κώδικας της Σόφιας είναι αρκετά φθαρμένος από υγρασία και περιγράφεται αναλυτικά στο έργο Dorotei Getov, *A catalogue of the Greek manuscripts at the Ecclesiastical historical and archival Institute of the Patriarchate of Bulgaria. Volume I. Bačkovno Monastery*, 2014· και στον κώδικα BAR 778 υπάρχουν λίγα φύλλα γραμμένα από τον Πέτρο Βυζάντιο· για το εξαιρετικό χειρόγραφο του Πατριαρχικού Ιδρύματος βλ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Χειρόγραφα Πατριαρχικού Ιδρύματος», 2016· για τους κώδικες της συλλογής Καρά βλ. την υποσ. 6 παραπάνω· τον κώδικα Θήρας γνωρίζω επίσης από αυτοψία, αλλά βλ. και Ευθυμίου Λίτσα, «Συνοπτικός κατάλογος χειρογράφων μονής Προφήτου Ηλίου Θήρας», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 12 (1995), σ. 383· για τον κώδικα ιδιωτικής συλλογής βλ. *Βέργος. Σπάνια βιβλία, χειρόγραφα. Έγγραφα και χαρακτικά. 17 Μαρτίου 2014*, σ. 29, λαχνός 134: «Εἰρμολόγιον σὺν Θεῷ ἁγίῳ καλοφωνικὸν περιέχον τοὺς πλέον ἔντεχνους εἰρμούς τοῦ τε μουσικωτάτου κυρ Πέτρου τοῦ Μπερεκέτη καὶ ἐτέρων διδασκάλων νέων, οἵτινες ἐξηγήθησαν νεωστὶ μὲ σαφέσταταις γραμμαῖς κατὰ τὴν παράδοσιν τοῦ Βυζαντίου κυρ Πέτρου, μετὰ πλείστης ἐπιμελείας, παρ' ἐμοῦ τοῦ ἐν μοναχοῖς Ματθαίου τοῦ Ἐφεσίου Βατοπαιδίνου, καθὼς παρ' αὐτοῦ τοῦ Βυζαντίου ταῖς ἐπαρὰδόθη ὁ ἐμὸς διδάσκαλος ἐν ἱερομονάχοις Ἰωαννίκιος...». Αναλυτικά για τα εντοπισθέντα αυτά αυτογράφα του Ματθαίου με προσθήκη και άλλων πληροφοριών: Emmanouil Giannopoulos, "Some observations on the musical work of monk Meletios-Matthaios Ephesios (1st half of 19th c.)", *International Musicological Conference: MUSICAL AND CULTURAL OSMOSES IN THE BALKANS*, Bucharest, 2-6 September, 2019 (υπό δημοσίευση).

110. Βλ. την αναλυτική περιγραφή των τεσσάρων αυτών τόμων στο ΣΤΑΘΗ, *Τα χειρόγραφα Α'*, 1975.
 ΣΥΝΘΕΣΙΣ τχ. 1 (2019)

λίγα χρόνια για αμιγώς μουσικολογικούς λόγους¹¹¹, διαπίστωσα ότι ο ίδιος γραφέας έγραψε και μερικά ακόμη, με την ίδια θαυμάσια επιμέλεια, καλλιγραφία και διακόσμηση. Πρόκειται για τους κώδικες Αγ. Άννης-Κυριακού 235 και 317, μονής Ολυμπιώτισσας 206 και Εθνικής Βιβλιοθήκης Βουλγαρίας Γρ. 92¹¹². Αρκετά κοντά στον γραφικό χαρακτήρα του γραφέα αυτού, αλλά πιο πρόχειρος, είναι αυτός που έγραψε τα φφ. 1-234β και 258α-291β του κώδικα μονής Σταυροπόλεως 53.

Ο κώδικας της Ολυμπιώτισσας είναι γραμμένος στην προ της Νέας Μεθόδου σημειογραφία και ξεκινά με την συνήθη Προθεωρία. Είναι προφανές ότι η προσωπική διαδρομή του μουσικού αυτού στον χώρο της μουσικής και της κωδικογραφίας ξεκίνησε με χρήση της παλαιότερης σημειογραφίας και συνεχίστηκε μετά με την αποδοχή του έργου των Τριών Διδασκάλων. Από την άλλη μεριά, το αρκετά φθαρμένο από υγρασία χειρόγραφο της Εθνικής Βιβλιοθήκης Βουλγαρίας Γρ. 92 είναι μάλλον μοναδικό, καθώς σε αυτό ο εν λόγω γραφέας ξεκινά με την γνωστή διατύπωση της παλαιότερης Προθεωρίας της Παπαδικής («Ἀρχή, μέση, τέλος καὶ σύστημα πάντων τῶν σημαδίων τὸ ἴσον ἐστί, χωρὶς γὰρ τούτου οὐ κατορθοῦται φωνή...»), αλλά αμέσως παρακάτω αναπτύσσει την θεωρία, τις κλίμακες, κ.λπ. της Νέας Μεθόδου (κάτι ανάλογο κάνει ο Ματθαῖος στον κώδικα ΕΒΕ 3473, αλλά με μεγαλύτερο προσανατολισμό εξ αρχής στην Νέα Μέθοδο¹¹³) στην

111. «Πτυχές του έργου του Γεωργίου Χουρμουζίου, Χαρτοφύλακος της Μ.Χ.Ε.», εισήγηση στο συνέδριο *Η Βυζαντινή Μουσική μέσα από την Νέα Μέθοδο Γραφής (1814-2014). Καθιέρωση-Προβληματισμοί-Προοπτικές* (Θεσσαλονίκη, 30-10-14 ως 1-11-14), δημοσιευμένη στο βιβλίο Εμμ. Γιαννόπουλου, *Η Ψαλτική τέχνη. Λόγος και μέλος στη λατρεία της Ορθόδοξης εκκλησίας. Β΄*, Θεσσαλονίκη 2016, σσ. 459-472.

112. Τους κώδικες της Αγ. Άννης μελέτησα προσωπικά (τον 235 θεώρησα άλλοτε ως αυτόγραφο του Ματθαίου Βατοπαιδινού με βάση εσωτερικές μαρτυρίες για τις οποίες βλ. παρακάτω, ενώ στον 317 ο γραφέας αυτός γράφει μόνο το πρώτο μέλος που είναι η γνωστή δοξολογία του Πέτρου Μπερεκέτη σε ήχο α΄ δ' φωνο)· ο τόμος της μονής Ολυμπιώτισσας περιγράφεται στο έργο Ευαγγέλου Σκουβαρά, *Ολυμπιώτισσα* (Ακαδημία Αθηνών-Κέντρο Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού), Αθήνα 1967, ενώ φωτογραφίες από πολλά φύλλα του περιέχονται στον τόμο *Ιερά Μονή Υπεραγίας Θεοτόκου Ολυμπιώτισσας. Το "κειμηλαρχεῖον"*, Ελασσών 2009, σσ. 246-250, 253, 255· το χειρόγραφο της Βουλγαρίας είναι ολιγόφυλλο και το μελέτησα με την βοήθεια του εκλεκτού φίλου Δρ. Dorotei Geton, προς τον οποίο εκφράζω τις ολόθερμες ευχαριστίες μου.

113. Βλ. την αρχική επιγραφή του κώδικα στο Εμμανουήλ Γιαννοπούλου, «Η συμβολή τῶν ἀγιορειτῶν πατέρων στὴν Ψαλτικὴ Τέχνη στὰ τέλη τοῦ 18ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώνα». Εισήγηση στο *Β΄ Διεθνὲς Συμπόσιο. Ἅγιον Ὅρος: Πνευματικότητα & ΣΥΝΘΕΣΙΣ* τχ. 1 (2019)

πρώιμη μορφή της, αφού μιλά και για υποταγή φωνών, ενώ οι εν-
νέα κλίμακες που σχεδιάζει και σχολιάζει έχουν οπωσδήποτε κάποια
σχέση με την εκδεδομένη πια «Έρμηνεία τῶν κλιμάκων» του πρωτο-
ψάλτου Γρηγορίου¹¹⁴. Πρόκειται για μια στήριξη στην παλαιά παρά-
δοση και ταυτόχρονα για μια επέκταση προς τα νέα δεδομένα που α-
ποτελούν φυσική εξέλιξή της. Είναι η γεφύρωση δύο εποχών που ου-
σιαστικά αποτελούν μια ομαλή συνέχεια, και στην μουσική αλλά και
στην κωδικογραφία.

Το πιο εντυπωσιακό όμως είναι ότι στο χειρόγραφο Αγ. Άννης
235 ο πολύ χαρακτηριστικός αυτός γραφέας εμφανίζεται ως ο Ματ-
θαίος, εφόσον σε αυτό τον κώδικα υπάρχουν αρκετές αναφορές του
τύπου «...έμελοποιήθησαν παρ' ἐμοῦ τοῦ ἐν μοναχοῖς Ματθαίου Βα-
τοπαιδινού...», ή «...δι' αἰτήσεως τοῦ Ἰωσήφ Βατοπαιδινού παρ' ἐμοῦ
, αωλστ' [1836] Ἰανουαρίου κα'», ή «...ἐσυντομήθησαν παρὰ τοῦ ἡμε-
τέρου διδασκάλου κὺρ Ἰωαννικίου, νῦν δὲ ἐξηγήθησαν εἰς τὸν τρόπον
τῆς Νέας Μεθόδου παρ' ἐμοῦ Ματθαίου», κ.λπ., καθώς και συντμή-
σεις μελών και μελοποιήσεις του «διδασκάλου Χουρμουζίου δι' αἰτή-
σεως» Βατοπαιδινών. Πρόκειται, ωστόσο, για «τυφλή» αντιγραφή
κωδίκων του Ματθαίου, που δείχνει την άγνωστη, ακόμη, σε εμάς
σχέση μεταξύ των δύο, αλλά και την -έμμεση πιστεύω- σχέση με τον
Γεώργιο Χουρμούζιο Χαρτοφύλακα.

Ο ανώνυμος αυτός γραφέας είναι μια από τις κορυφαίες αλλά και
τελευταίες περιπτώσεις άριστων μουσικών κωδικογράφων, με τις ο-
ποίες ολοκληρώνεται μια πορεία 800 και πλέον ετών. Από τα πρώτα
μουσικά χειρόγραφα στα τέλη του 10ου αιώνα, έως και την εποχή
του, η Ψαλτική τέχνη συμπορευόταν αχώριστα με την τέχνη της κω-
δικογραφίας. Μετά την εμφάνιση των πρώτων τυπωμένων βιβλίων
συνεχίζουν και πάλι (έως και τις ημέρες μας!) να γράφονται μουσικά
χειρόγραφα, αλλά η καλλιτεχνία και η διακόσμηση των κωδίκων ατο-
νούν και σχεδόν εξαφανίζονται.

Και εάν η ψαλτική κωδικογραφία σβήνει πια μετά τα μέσα του
19ου αιώνα, νικημένη σχεδόν ολοκληρωτικά από το έντυπο βιβλίο, η

Ορθοδοξία. Τέχνη, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών (Θεσσαλονίκη, 11-13 Νοεμβρίου 2005), αναδημοσιευμένο στον τόμο Εμμ. Γιαννόπουλου, *Η Ψαλτική τέχνη. Λόγος και μέλος στη λατρεία της Ορθόδοξης εκκλησίας. Β'*, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 195, υποσ. 60.

114. Βλ. Εμμανουήλ Γιαννοπούλου, *Θεωρητικές υπηρεσίες και μουσικές κλίμακες Γρηγορίου του πρωτοψάλτου*, Θεσσαλονίκη 2011.

ΣΥΝΘΕΣΙΣ τχ. 1 (2019)

μελέτη των πολύτιμων τεκμηρίων της μέσα από συνεργασίες παλαιογράφων και μουσικολόγων, μας αποκαλύπτει ένα κόσμο διπλής υψηλότερης τέχνης: μουσικής και εικαστικής.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

(εκτός των δημοσιευμάτων τα οποία παρατίθενται αναλυτικά στις υποσημειώσεις)

ΓΙΑΚΟΒΛΕΒΙΤΣ, *Κατάλογος χφφ Αρχιεπισκοπής Κύπρου*, 2019:

Γιακόβλεβιτς Ανδρέας, *Κατάλογος χειρογράφων κωδίκων Βυζαντινής μουσικής Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου*, Λευκωσία 2019.

ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Άνθηση*, 2004:

Γιαννόπουλου Εμμανουήλ Στ., *Η άνθηση της ψαλτικής τέχνης στην Κρήτη (1566-1669)*, (Ίδρυμα Βυζαντινής Μουσικολογίας-Μελέται 11), Αθήνα 2004.

ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Ψαλτική Τέχνη*, 2004:

Γιαννόπουλου Εμμανουήλ Στ., *Η Ψαλτική Τέχνη. Λόγος και μέλος στη λατρεία της Ορθόδοξης εκκλησίας*, Θεσσαλονίκη 2004, και:

ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Ψαλτική Τέχνη*, 2008:

Γιαννόπουλου Εμμανουήλ Στ., *Η Ψαλτική Τέχνη. Λόγος και μέλος στη λατρεία της Ορθόδοξης εκκλησίας*, β' έκδοση με προσθήκες: Θεσσαλονίκη 2008.

ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Χειρόγραφα Ψαλτικής στο μουσείο Μπενάκη», 2003:

Γιαννόπουλου Εμμανουήλ Στ., «Χειρόγραφα Ψαλτικής Τέχνης αποκείμενα στο Μουσείο Μπενάκη» (εισήγηση στην *Ε' συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδος και Κύπρου* (Κέρκυρα-Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 3/5-10-2003). Δημοσιευμένη: *Γηθόσνον σέβασμα. Αντίδωρον τιμής και μνήμης εις τον μακαριστόν καθηγητήν της Λειτουργικής Ιωάννην Μ. Φουντούλην* († 2007), Θεσσαλονίκη 2013, τόμος Α', σσ. 367-391.

ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Χειρόγραφα Γενναδείου Βιβλιοθήκης», 2011:

Γιαννόπουλου Εμμανουήλ Στ., «Χειρόγραφα Ψαλτικής Τέχνης αποκείμενα στην Γεννάδειο Βιβλιοθήκη», εισήγηση σε ημερίδα για τις συλλογές χειρογράφων της Γενναδείου Βιβλιοθήκης (Ελληνική Παλαιογραφική Εταιρεία-Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Δευτέ-

ρα 10 Μαΐου 2004). Δημοσιευμένη στα ελληνικά: *Εξερευνήσεις στα χειρόγραφα της Γενναδείου Βιβλιοθήκης* [Μονογραφίες Γενναδείου VI], Επιμέλεια: Μαρία Πολίτη και Ελένη Παππά. Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα και Ελληνική Παλαιογραφική Εταιρεία, Princeton, New Jersey, USA, 2011, σσ. 21-33 και πίνακες 16-22), και στα αγγλικά: *Exploring Greek Manuscripts in the Gennadius Library* [Gennadeion Monographs VI], Edited by Maria L. Politi and Eleni Pappa. American school of classical studies at Athens in collaboration with the Greek Paleographical Society, Princeton, New Jersey, 2011, pp. 21-32 and Plates 16-22). Δημοσιευμένη και στον τόμο Εμμανουήλ Στ. Γιαννοπούλου, *Η Ψαλτική τέχνη. Λόγος και μέλος στη λατρεία της Ορθόδοξης εκκλησίας. Β΄*, Θεσσαλονίκη 2016.

ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Αρσένιος Βατοπαιδινός», 2004:

Γιαννόπουλου Εμμανουήλ Στ., «Ο Άνδριος μελοποιός Αρσένιος Βατοπαιδινός "ο μικρός,», *Άγκυρα* 2 (2004), σσ. 7-37. Δημοσιευμένο με προσθήκες και στον τόμο Εμμανουήλ Στ. Γιαννοπούλου, *Η Ψαλτική τέχνη. Λόγος και μέλος στη λατρεία της Ορθόδοξης εκκλησίας. Β΄*, Θεσσαλονίκη 2016.

ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Κώδικες εκκλησιαστικής μουσικής-Κρήτη», 2004:

Γιαννόπουλου Εμμανουήλ Στ., «Κώδικες εκκλησιαστικής μουσικής σε βιβλιοθήκες της Κρήτης», *Νέα Χριστιανική Κρήτη* περιοδος Β΄, τεύχος 23 (Ρέθυμνο 2004), σσ. 289-325. Δημοσιευμένο και στον τόμο Εμμανουήλ Στ. Γιαννοπούλου, *Η Ψαλτική τέχνη. Λόγος και μέλος στη λατρεία της Ορθόδοξης εκκλησίας. Β΄*, Θεσσαλονίκη 2016.

ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ταμείον χειρογράφων*, 2005:

Γιαννόπουλου Εμμανουήλ Στ., *Ταμείον χειρογράφων Ψαλτικής Τέχνης*, (Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών-Σειρά Φιλολογική και Θεολογική, αριθμός 20), Θεσσαλονίκη 2005.

ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Τα χειρόγραφα Άνδρου*, 2005:

Γιαννόπουλου Εμμανουήλ Στ., *Τα χειρόγραφα ψαλτικής τέχνης της νήσου Άνδρου*, [Ανδριακά Χρονικά 36 (2005)], Άνδρος 2005.

ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Τα χειρόγραφα-Αγγλία*, 2008:

Γιαννόπουλου Εμμανουήλ Στ., *Τα χειρόγραφα Βυζαντινής μουσικής-Αγγλία. Περιγραφικός κατάλογος των χειρογράφων Ψαλτικής*

ΣΥΝΘΕΣΙΣ τχ. 1 (2019)

Τέχνης των αποκειμένων στις βιβλιοθήκες του Ηνωμένου Βασιλείου [Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος-Ίδρυμα Βυζαντινής Μουσικολογίας, Σειρά "Κατάλογοι"], Αθήνα 2008.

ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Χειρόγραφα Πατριαρχικού Ίδρύματος», 2016: Γιαννοπούλου Εμμανουήλ Στ., «Τα μουσικά χειρόγραφα του Πατριαρχικού Ίδρύματος Πατερικών Μελετών στη Θεσσαλονίκη», εισήγηση στο συνέδριο *Byzantine Musical Culture. Second International Conference of the American Society of Byzantine Music and Hymnology*. June 10-14th, Αθήνα 2009, δημοσιευμένη στον τόμο Εμμανουήλ Στ. Γιαννοπούλου, *Η Ψαλτική τέχνη. Λόγος και μέλος στη λατρεία της Ορθόδοξης εκκλησίας. Β΄*, Θεσσαλονίκη 2016.

ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, «Σύμμεικτα περί Νέας Μεθόδου», 2015: Εμμανουήλ Γιαννοπούλου Στ., «Σύμμεικτα περί Νέας Μεθόδου», εισήγηση στο *ΣΤ' Διεθνές Συνέδριο Μουσικολογικό και Ψαλτικό του Ίδρύματος Βυζαντινής Μουσικολογίας της Εκκλησίας της Ελλάδος «Οί τρεις Διδάσκαλοι: Χρύσανθος, Γρηγόριος, Χουρμούζιος και η Νέα Μέθοδος Σημειογραφίας. 200ή επέτειος: 1814/15–2015* (Αθήνα, 21 έως 23-10-2015). Δημοσιευμένη στο ηλεκτρονικό περιοδικό του Τμήματος Θεολογίας Α.Π.Θ. *Σύνθεσις* τόμ. 4, τεύχος II (Δεκέμβριος 2015), σσ. 1-29 (<http://ejournals.lib.auth.gr/synthesis>). Αναδημοσιεύτηκε με προσθήκες το έτος 2018 στον διαδικτυακό τόπο της Πεμπτουσίας, μετά από σχετικό αίτημα των υπευθύνων της.

ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Η συλλογή χειρογράφων Σίμ. Καρά*, 2020: Γιαννόπουλου Εμμανουήλ Στ., *Η συλλογή παλαιῶν ψαλτικῶν χειρογράφων τοῦ Σίμωνα Καρά. Αναλυτικὸς περιγραφικὸς κατάλογος ὑπὸ Ἐμμανουήλ Στ. Γιαννοπούλου* [Κέντρο Ἑρεῦνης καὶ Προβολῆς τῆς Ἑθνικῆς Μουσικῆς. Μουσικό, Λαογραφικό καὶ Φιλολογικό Ἀρχεῖο Σίμωνος καὶ Ἀγγελικῆς Καρά], Ἀθήνα 2020.

ΚΡΗΤΙΚΟΥ, *Ο Ακάθιστος ὕμνος*, 2004: Κρητικού Φλώρας Ν., *Ο Ακάθιστος Ὑμνος στη Βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ μελοποιία*, (Ίδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας-Μελέται 10), Αθήνα 2004.

ΜΠΑΛΑΓΕΩΡΓΟΥ-ΚΡΗΤΙΚΟΥ, *Κατάλογος χειρογράφων Σινά Α΄*, 2008:

Μπαλαγεώργου Δημητρίου-Κρητικού Φλώρας, *Τα χειρόγραφα Βυζαντινής μουσικής. Σινά. Κατάλογος περιγραφικός των χειρογράφων κωδίκων Βυζαντινής μουσικής των αποκειμένων στην βιβλιοθήκη της ιεράς μονής του όρους Σινά. Τόμος Α΄*, [Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος. Ίδρυμα Βυζαντινής Μουσικολογίας] Αθήνα 2008.

ΠΟΛΙΤΗ Λ.-ΠΟΛΙΤΗ Μ., «Βιβλιογράφοι 17ου-18ου αιώνα», 1994:

Πολίτη Λίνου και Πολίτη Μαρίας, «Βιβλιογράφοι 17ου-18ου αιώνα. Συνοπτική Καταγραφή», *Δελτίον του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου-Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης ΣΤ΄* (1988-1992), Αθήνα 1994, σσ. 313-645.

ΣΤΑΘΗ, *Τα χειρόγραφα Α΄*, 1975:

Στάθη Γρηγορίου Θ., *Τα χειρόγραφα Βυζαντινής μουσικής. Άγιον Όρος. Κατάλογος περιγραφικός των χειρογράφων κωδίκων βυζαντινής μουσικής των αποκειμένων εν ταις βιβλιοθήκαις των ιερών μονών και σκητών του Αγίου Όρους. Τόμος Α΄*, (Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος-Ίδρυμα Βυζαντινής Μουσικολογίας), Αθήνα 1975.

ΣΤΑΘΗ, *Τα χειρόγραφα Β΄*, 1976:

Στάθη Γρηγορίου Θ., *Τα χειρόγραφα Βυζαντινής μουσικής. Άγιον Όρος. Κατάλογος περιγραφικός των χειρογράφων κωδίκων βυζαντινής μουσικής των αποκειμένων εν ταις βιβλιοθήκαις των ιερών μονών και σκητών του Αγίου Όρους. Τόμος Β΄*, (Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος-Ίδρυμα Βυζαντινής Μουσικολογίας), Αθήνα 1976.

ΣΤΑΘΗ, «Μπαλάσης ιερέυς», 1992:

Στάθη Γρηγορίου Θ., «Μουσικολογική σύναξη με θέμα: Μπαλάσης ιερέυς και νομοφύλαξ (β΄ ήμισυ ιζ΄ αιώνας), η ζωή και το έργο του», *Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Ανάτυπο από τον 29ο τόμο «Επίσημοι λόγοι» περιόδου από 26.2.1986 έως 31.8.1988 (πρυτανεία Μιχ. Π. Σταθοπούλου)*, Αθήνα 1992, σσ. 717-747.

ΣΤΑΘΗ, *Τα χειρόγραφα Γ΄*, 1993:

Στάθη Γρηγορίου Θ., *Τα χειρόγραφα Βυζαντινής μουσικής. Άγιον Όρος. Κατάλογος περιγραφικός των χειρογράφων κωδίκων βυζαντινής μουσικής των αποκειμένων εν ταις βιβλιοθήκαις των ιερών μονών και σκητών του Αγίου Όρους. Τόμος Γ΄*, (Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος-Ίδρυμα Βυζαντινής Μουσικολογίας), Αθήνα 1993.

ΣΥΝΘΕΣΙΣ *τχ. 1* (2019)

ντινής μουσικής των αποκειμένων εν ταις βιβλιοθήκαις των ιερών μονών και σκητών του Αγίου Όρους. Τόμος Γ', (Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος-Ίδρυμα Βυζαντινής Μουσικολογίας), Αθήνα 1993.

ΣΤΑΘΗ, «Μπαλάσης ιερέυς και Νομοφύλαξ», 1995:

Στάθη Γρηγορίου Θ., «Μπαλάσης ιερέυς και Νομοφύλαξ», *Μελοουργοί του ιζ' αιώνα. Μέγαρο Μουσικής Αθηνών 1995-1996. Κύκλος Ελληνικής Μουσικής*, [Αθήνα 1995], σσ. 53-61.

ΣΤΑΘΗ, *Κατάλογος χειρογράφων Μετεώρων*, 2006:

Στάθη Γρηγορίου Θ., *Τα χειρόγραφα Βυζαντινής μουσικής. Μετέωρα. Κατάλογος περιγραφικός των χειρογράφων της ελληνικής ψαλτικής τέχνης, βυζαντινής και μεταβυζαντινής, των αποκειμένων εις τας βιβλιοθήκας των ιερών μονών των Μετεώρων*, (Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος-Ίδρυμα Βυζαντινής Μουσικολογίας), Αθήνα 2006.

ΣΤΑΘΗ, *Τα χειρόγραφα Δ'*, 2015:

Στάθη Γρηγορίου Θ., *Τα χειρόγραφα Βυζαντινής μουσικής. Άγιον Όρος. Κατάλογος περιγραφικός των χειρογράφων κωδίκων βυζαντινής μουσικής των αποκειμένων εν ταις βιβλιοθήκαις των ιερών μονών και σκητών του Αγίου Όρους. Τόμος Δ'* (Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος-Ίδρυμα Βυζαντινής Μουσικολογίας), Αθήνα 2015.

ΣΤΑΘΗ, *Τα πρωτόγραφα Α'*, 2016:

Στάθη Γρηγορίου Θ., *Τα πρωτόγραφα της εξηγήσεως εις την νέαν μέθοδον σημειογραφίας. Α' τόμος. Τα προλεγόμενα*, Αθήνα 2016.

ΣΤΑΘΗ, *Τα πρωτόγραφα Β'*, 2016:

Στάθη Γρηγορίου Θ., *Τα πρωτόγραφα της εξηγήσεως εις την νέαν μέθοδον σημειογραφίας. Β' τόμος. Ο Κατάλογος*, Αθήνα 2016.

ΧΑΛΔΑΙΑΚΗ, *Τα χειρόγραφα-Ύδρα*, 2005:

Χαλδαιάκη Αχιλλέως Γ., *Τα χειρόγραφα βυζαντινής μουσικής. Νησιωτική Ελλάς. Τόμος Α'. Ύδρα*, (Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος-Ίδρυμα Βυζαντινής Μουσικολογίας), Αθήνα 2005.

ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, *Μουσικά χειρόγραφα τουρκοκρατίας*, 1975:

Χατζηγιακουμή Μανόλη Κ., *Μουσικά χειρόγραφα τουρκοκρατίας (1453-1832). Τόμος πρώτος*, Αθήνα 1975.

- ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, *Χειρόγραφα Εκκλησιαστικής μουσικής*, 1980:
 Χατζηγιακουμή Μανόλη Κ., *Χειρόγραφα Εκκλησιαστικής μουσικής 1453-1820*, Αθήνα 1980.
- ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, *Η εκκλησιαστική μουσική του ελληνισμού*, 1999:
 Χατζηγιακουμή Μανόλη Κ., *Η εκκλησιαστική μουσική του Ελληνισμού μετά την Άλωση (1453-1820). Σχεδιάγραμμα ιστορίας*, Αθήνα 1999.
- ΧΑΤΖΗΓΙΑΚΟΥΜΗ, *Μνημεία και Σύμμεικτα*, 2013:
 Χατζηγιακουμή Μανόλη Κ., *Μνημεία και Σύμμεικτα εκκλησιαστικής μουσικής. Εκδοτικές σειρές. Κείμενα και σχολιασμοί*, Κέντρο ερευνών και εκδόσεων, Αθήνα 2013.
- ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Κατάλογος χφφ Μπενάκη*, 2017:
 Χατζοπούλου Βενετίας, *Κατάλογος ελληνικών χειρογράφων του μουσείου Μπενάκη (16ος-20ος αιώνας)*, Αθήνα 2017.
- GIANNOPOULOS, “A legendary collection-Simon Karas’ archives”, 2008:
 Giannopoulos Emmanouil St., “A legendary collection of Greek Manuscripts. First approach to Simon Karas’ archives”, *The legacy of Bernard Montfaucon: Three Hundred Years of Studies on Greek Handwriting. Proceedings of the Seventh International Colloquium of Greek Palaeography* (Madrid-Samalanga, 15-20 September 2008). Edited by Antonio Bravo García and Inmaculada Pérez Martín with the assistance of Juan Signes Codoñer [*Bibliologia. Elementa ad librorum studia pertinentia. Volume 31 A*, pp. 403-423. The abstract: *Volume 31 B*, p. 620], 2010. Αναδημοσιευμένο με συμπληρώσεις στον τόμο Εμμανουήλ Στ. Γιαννόπουλου, *Η Ψαλτική τέχνη. Λόγος και μέλος στη λατρεία της Ορθόδοξης εκκλησίας. Β΄*, Θεσσαλονίκη 2016.